परिच्छेद एक

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रभा भट्टराईको जन्म वि.सं. २०२२ साल कार्त्तिक १६ गतेका दिन तनहुँको चुँदी रम्घामा भएको हो । २०३३ सालदेखि साहित्यमा कलम चलाउन थालेकी प्रभा भट्टराई साहित्यका बहुआयमिक व्यक्तित्व हुन् । उनले वि.सं. २०३८ सालमा *भानुप्रति* शीर्षकको कविता **पालुवा बोल्छन्** पत्रिकामा छपाएर औपचारिक साहित्य लेखन यात्राको थालनी गरेकी हुन् । साहित्य यात्राको प्रारम्भदेखि नै कविता, निबन्ध, लेखजस्ता विधामा कलम चलाउँदै आएकी भट्टराई हालसम्म पनि साहित्यक सिर्जना क्षेत्रमा साधनारत रहेकी छन् । शिक्षित परिवारिक पृष्ठभूमिमा हुर्किएकी भट्टराई मुख्य गरेर परिवारलाई नै साहित्य लेखनको प्रेरणाको श्रोत मान्छिन् । नेपाली विषयमा एम्.फिल. पूरा गरिसकेकी भट्टराई समसामयिक र पाकृतिक विषयवस्तुलाई अङ्गालेर साहित्य सिर्जना गर्ने नारी प्रतिभा हुन् । बालसाहित्यका क्षेत्रमा पनि उनको उच्च स्थान रहेको छ । हालसम्म उनका थुप्रै साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित छन् । ती साहित्यिक कृतिहरूमा **पोसिला कविता** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **मेरो सानो भाइ** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **सन्तु र सुगा** बाल कथासङ्ग्रह (२०६१), **म के बनूँ ?** बाल खण्डकाव्य (२०६३), **गीतापापा** बालकाव्य (२०६४), **साहित्यकार शारदा अधिकारी** जीवनी (२०६७), **सरित् सङ्गम** छन्दोबद्ध कवितासङ्ग्रह (२०६८), **सुनकेसरी मैयाँ** बाल काव्य (२०६९), **करेसाबारीमा कमल** बाल चित्रकथा (२०७०), **रमाइलो यात्रा** बाल चित्रकविता (२०७१) **रबुनुको झोला** बाल चित्रकविता (२०७१) प्रकाशित भइसकेका छन् भने **चरी बन्न पाए** बाल गीतसङ्ग्रह, **म पनि बाजा बजाउँछु** बाल चित्रकथा, **घडी** बाल चित्रकथा, **जिज्ञासाको जिज्ञासा** बाल चित्रकथा, **नेपाली नाटकका क्षेत्रमा नारायणदत्त शास्त्रीको योगदान** अनुसन्धनात्मक कृति र **कविता प्रभा** कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख अवस्थामा छन् । हाल पद्मकन्या क्याम्पसमा उप-प्राध्यापक रहेकी भट्टराईले उत्कृट साहित्य सिर्जना गरेवापत थुप्रै पुरस्कार र प्रशंसा-पत्र प्राप्त गरी सकेकी छन् । उनका बालसाहित्यिक रचनाहरू विभिन्न कक्षाको पाठ्क्रममा समेत राखिएका छन् ।

प्रभा भट्टराई उत्कृष्ट सर्जक साथै समालोचक पनि हुन् । त्यसैले उनका विषयमा खोज तथा अनुसन्धान गरी साहित्यिक विधा पढ्ने एवम् पढाउने दुवै थरीलाई थप जानकारीसमेत गराउने तथा अध्ययन अध्यापन कार्यलाई सुगम बनाउने उद्देश्यले प्रभा

भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनलाई शोधकार्यको विषयका रूपमा लिइएको छ ।

१.२ समस्या कथन

लगभग तिन दशकदेखि साहित्य सिर्जनाका क्षेत्रमा आफ्नो वैशिष्ट्य कायम गर्न सफल प्रभा भट्टराई एक सशक्त साहित्यकार हुन् । तापनि उनको बारेमा विशेष अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइदैन । राष्ट्रका यस्ता धरोहर सर्जकका बारेमा अनुसन्धान हुनुपर्ने आवाश्यकतालाई हृदयङ्गम गरी उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन तथा विश्लेषणलाई प्रस्तुत शोधपत्रमा निम्नलिखित समस्याकथनमा आधारित भएर तयार परिएको छ :

१. प्रभा भट्टराईको जीवनी कस्तो रहेको छ ?

२. प्रभा भट्टराईको व्यक्तित्वका पाटाहरूके कस्ता रहेका छन् ?

३. प्रभा भट्टराईका साहित्यिक कृतिहरू के कस्ता रहेका छन्?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

उपर्युक्त समस्यामा केन्द्रित रहेर प्रभा भट्टराईको जीवनी र व्यक्तित्वको पर्यवेक्षणका साथै उनका साहित्यिक कृतिहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्नु नै प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ। जसलाई निम्न बुँदाहरूमा देखाइएको छ :

१. प्रभा भट्टराईको जीवनीको आरेख तयार गर्नु,

२. प्रभा भट्टराईको व्यक्तित्वका पाटाहरू पत्ता लगाउनु,

३. प्रभा भट्टराईको कृतित्वको सङ्कलन, अध्ययन र विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रभा भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व सम्बन्धमा विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा टिकाटिप्पणी भए पनि व्यवस्थित र वैज्ञानिक रूपले भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको विषयमा विस्तृत अध्ययन नभएको हुँदा प्रस्तुत शोधकार्य अगाडि बढाउने उद्देश्य लिइएको हो । प्रभा भट्टराईको विषयमा गरिएका केही पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखक तथा समालोचकबाट भएका टिकाटिप्पणीको सार तल प्रस्तुत गरिएको छ :

शिवगोपाल रिसालले **गीता पापा** (२०५२) को 'मन्तव्य : गीतापापा माथि'शीर्षकमा भनेका छन् : प्रेमपूर्वक खोजे गीताभित्र कर्म छ, भक्ति, ज्ञान र विशुद्ध राजनीति छ, यसमा गीताको सार संक्षेपमा दिदै बाल बालिकालाई नैतिक उपदेश दिइएको छ र नैतिकवान हुन प्रेरित गरेको छ । उनले प्रभालाई बालबालिका केन्द्रित साहित्यकारका रूपमा चिनाएका छन् ।

कार्त्तिकेय घिमिरेले **युगसम्वाद** साप्ताहिक (२०६१ भाद्र २९) मा बालसाहित्यकी चर्चित हस्ती प्रभाको छन्दोबद्ध कवितामा पनि राम्रो दखल छ भन्दै उनका बाल कविताहरू बालबालिकाका लागि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छन् भनेका छन् ।

सौगात (२०६१) मंसिर १९) साप्ताहिकमा प्रभाको बाल कथासङ्ग्रह **सन्तु र सुगा**को सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

कान्तिपुर कोपिला साप्ताहिक (२०६१ असार २५) मा पाठ्यक्रमका पाँच पुस्तक भन्ने शीर्षकमा प्रभाको बाल कवितासङ्ग्रह **मेरो सानो भाइ** को सामान्य परिचय दिइएको छ ।

तरूण साप्ताहिक (२०६२) पत्रिकामा अन्तवार्ता दिदै प्रभाले आफु साहित्यकार बन्नुमा बुबाआमाको सपना पनि हो भनेकी छन् ।

सुधा त्रिपाठीले **महिला समालोचक र नेपाली समालोचना** (२०६२) पुस्तकमा प्रकाशित समालोचकीय विवरण र अवधारणा शीर्षकको भूमिका लेख्दै प्रभाको समालोचकीय व्यक्तित्व प्रष्ट पार्ने सन्दर्भमा कविता, कथा, नाटक एवं निबन्धको समालोचना लेख्न रुचाउने प्रभा मौलिक साहित्यिक सिर्जना र समालोचना दुवै आ-आफ्नो क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण हुन्छन् भन्ने ठान्छिन्भनेर उल्लेख गरेकी छन् र उनका फुटकर रचनाहरू उल्लेख गर्दै उनको *अन्धवेगकी पम्फा र पम्फाको अन्धवेग* शीर्षकको समालोचना यस पुस्तकमा समावेश गरेकी छन् ।

कोषराज न्यौपानेले **अनुकरणीय** पुस्तक कलेक्सन (२०६३) मा प्रभालाई छन्दमा कविता लेख्ने कविका रूपमा चिनाएका छन् ।

डिल्लीराम मिश्रले **नेपाल अधिराज्यमा तनहुँ**(२०६५) भन्ने पुस्तकमा प्रभाको साहित्यप्रतिको दृष्टिकोणको चर्चा गर्दै प्रभाको लेखनको मूल अभिष्ट र आत्मासन्तुष्टि हो भनेका छन् ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतमले **समकालीन नेपाली कविता रप्रवृति**(२०६६) नामक पुस्तकमा प्रभालाई समकालीन द्वन्द्वग्रस्त विषयवस्तुलाई समेटेर कविता लेख्ने लेखन प्रवृति भएकी कविका रूपमा चिनाएका छन् ।

शब्द संयोजन (२०६७ अंक ३) मासिक पत्रिकामा यस पत्रिकाको स्थायी स्तम्भमा 'यसपटक' भन्ने शीषकमा प्रभा भट्टराईको चर्चा गर्दै आधुनिक नेपाली साहित्यको समसामयिक धारामा शास्त्रीय छन्द परम्परालाई अँगालेर काव्य सिर्जना गर्ने साहित्यकारका रूपमा उनलाई चिनाइएको छ ।

शरदकुमार भट्टराईले **कविशतक** (२०६८) काव्यमा प्रभालाई छन्दको कविता लेखन राम्रो दखल भएकी कवि भनेका छन् ।

लीला लुइटेलले **नेपाली महिला साहित्यकार** (२०६९) मा नेपाली महिला साहित्यकारको परिचय दिने क्रममा प्रभाको नाम र उनको सरित् सङ्गम (२०६८) कवितासङ्ग्रहको उल्लेख गरेकी छन् ।

ज्ञानु अधिकारीले **नेपाली नारीसमालोचना : परम्परा, प्रवृति र विश्लेषण** (सिद्धान्त र प्रयोग) (२०६८) नामक पुस्तकमा प्रभाको सामान्य परिचय दिँदै उनको समालोचना लेखनको प्रवृति र साहित्यकार शारदा अधिकारी (जीवनी) जीवनीपरक समालोचनाको सामान्य विश्लेषण गरेकी छन् ।

लीला लुइटेलले **नेपाली कविता लेखन** (२०७०) मा नारी साहित्यकारहरूको परिचय दिँदै प्रभाको नाम र उनको सरित् सङ्गम (२०६८) कवितासङ्ग्रहको नाम उल्लेख गरेकी छन् ।

लक्ष्मी उप्रेतीले **बनिता** पुस-माघ-फागुन (२०७०) मा प्रभा भट्टराईको बारेमा सामान्य परिचय दिँदै उनका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिको जानकारी दिएकी छन् ।

दीपज्योति आवाज (२०७१) मासिक पत्रिकामा साहित्यकारहरूको परिचय दिने क्रममा प्रभाको परिचय र प्रकाशित कृतिहरूको नाम उल्लेख गरिएको छ ।

दीपक तिवारीले **नेपाली साहित्यमा नारी लेखन** (सन् १९१४) मा बालसाहित्यको विस्तरणमा नेपालका नारी स्रष्टाको योगदान भन्ने शीर्षकमा प्रभा भट्टराईका बालसाहित्यका पुस्तकहरूको उल्लेख गरेका छन् ।

माथि प्रस्तुत गरिएका विभिन्न व्यक्तित्वका टिका टिप्पणीबाहेक उनको जीवनी, व्युक्तित्व र कृतित्वलाई समेट्ने गरी कुनै किसिमको अध्ययनअनुसन्धान अहिलेसम्म भएको पाइँदैन । यस्ता प्रभावशाली साहित्यकारको बारेमा अध्ययनअनुसन्धान नहुनु अवश्य दुःखको कुरा हो । त्यसैले उनको जीवनको सर्वाङ्गीण पक्षलाई समेटेर जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन र विश्लेषण यहाँ गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

प्रस्तुत शोधकार्यमा प्रभा भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन गरी उनले नेपाली साहित्यमा पुर्‍याएको योगदानको अध्ययन गरिएको छ । त्यस कारण आगामी दिनमा प्रभा भट्टराईको विषयमा अध्ययन गर्न चाहाने अध्ययनकर्ताका लागि मार्ग प्रशस्त हुने भएकाले यो शोधकार्य औचित्यपूर्ण र उपयोगी रहेको छ । प्रस्तुत शोधमा प्रभा भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व कृतित्वको गहन अध्ययन गरी नेपाली साहित्य जगतमा उनको योगदान र प्राप्तिको समेत निष्कर्ष निकालिएको हुँदा यो स्वतःमहत्त्वपूर्ण अनुसन्धान रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रभा भट्टराईले नेपाली साहित्यका (कविता, कथा, निबन्ध, समालोचना, जीवनी, संस्मरण, भूमिका लेखन) विधामा कलम चलाएकी छन् । बाल साहित्यमा पनि उनको परिचय अग्रस्थानमा रहेको छ । हालसम्म उनको जीवनी,व्यक्तित्व र कृतित्वको समग्र अध्ययन नभएको हुँदा उनको जीवनी र व्यक्तित्वको अध्ययन गरी उनका कृतित्वको विश्लेषण गर्नु र फुटकर रचनाहरूको सूचीकरण गर्नु यस शोधकार्यको सीमा रहेको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रभा भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व विषयको शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि निम्नलिखित शोधविधिहरू अपनाइएको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्नको लागि प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका लागि प्रभा भट्टराईको विषयमा लेखिएका लेखहरू, पत्रपत्रिका साथै विभिन्न सामाजिक सञ्जालका माध्यम (फेसबुक, इन्टरनेट, वेभसाइट) आदिमा प्रकाशित लेख रचना तथा समीक्षालाई द्वितीय आधार मानिएको छ भने प्रभा भट्टराईद्वारा लिखित कृतिहरूलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिइएको छ । मुख्य गरेर भट्टराईसँगको

अन्तर्वार्ता र पुस्तकालय अध्ययन विधिलाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । यसका साथै पूर्ववर्ती जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व सम्बन्धी शोधपत्रलाई समेत आधार मानिएको छ र जीवनीपरक समालोचनालाई मुख्य आधार मानेर यो शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्यलाई सम्पन्न गर्नका लागि विधापरक अध्ययन तथा विधा तात्विक विश्लेषण गरिएको छ साथै प्रभा भट्टराईका साहित्यिक कृतिको अध्ययन गरी त्यसको सामान्य रूपरेखा समेत तयार पारिएको छ साथै स्रष्टासँग सम्बन्धित पुस्तक, पत्रपत्रिकाको पनि अध्ययन गरी सामान्य परिचय दिइएको छ । उनको जीवनी र कृतित्वलाई उद्घाटन गर्न जीवनीपरक समालोचनाले स्थापित गरेका मान्यतालाई आधार मानिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको रूपरेखालाई सुसङ्गठित र सुव्यवस्थित बनाउन निम्नलिखित पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरी विविध शीर्षक र उप-शीर्षकमा समेत विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ :

१. पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

२. दोस्रो परिच्छेद : प्रभा भट्टराईको जीवनी

३. तेस्रो परिच्छेद : प्रभा भट्टराईको व्यक्तित्व

४. चौथो परिच्छेद : प्रभा भट्टराईको साहित्यिक यात्रा, चरण विभाजन र प्रवृति

५. पाँचौ परिच्छेद : प्रभा भट्टराईको कृतित्व

६. छैटौं परिच्छेद : उपसंहार र निष्कर्ष

सन्दर्भ सूची

परिच्छेद-दुई

प्रभा भट्टराईको जीवनी

२.१ जन्म र जन्मस्थान

प्रभा भट्टराईको जन्म वि.सं. २०२२ साल कार्त्तिक १६ गते सोमबार तनहुँ जिल्लाको सदरमुकाम बन्दिपुर (अहिलेको दमौली) मा भएको हो । उनका बुबा जि.शि.अ. भई बन्दिपुरमा कार्यरत भएको बेलामा दमौलीमा डेरा गरेर बस्थे र प्रभाको जन्म त्यही डेरामा पिता नारायणदत्त शास्त्री तथा माता मिठ्ठू आचार्यका जेठी सन्तानका रूपमा भएको हो । उनको न्वारानको नाम खूरप्रभा आचार्य हो । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) उनको जन्मको बारेमा उनका बुबाले तयार गर्नुभएको श्लोक यसप्रकार छ :

संवत् बाइस कार्त्तिकेय महिना सोमाष्टमी सोह्रमा
कुम्भै लग्न नक्षत्र ता श्रवण हो दोस्रो पर्‍यो पाउमा
घण्टा डेढ भनिन्छ दिनको जम्मा घडी बीसमा

छोरी खूरप्रभा प्रकाशित भइन हाम्रो महाऽऽऽमा । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

२.२ पुर्ख्यौली र पारिवारिक पृष्ठभूमि

प्रभा भट्टराईको पुर्ख्यौली थलो गण्डकी अञ्चलको तनहुँ जिल्ला, भानु गा.वि.स. वडा नं.३, चुँदी रम्घा बेसी हो । श्रीकृष्ण आचार्यका छ भाइ छोराहरू धनञ्जय, काशीनाथ, पद्‌मनाथ, तुलसीराम, गङ्गादत्त र इन्द्रविलास आचार्यमध्ये माइला छोरा काशीनाथ आचार्यको वंशमा प्रभा (आचार्य) भट्टराई पर्दछिन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) काशीनाथ आचार्यका चार जना छोराहरूमध्ये कान्छा छोरा राम शर्मा र राम शर्माका तीन जना छोराहरूमध्ये माहिला छोरा रामचन्द्र र रामचन्द्रका पाँच भाइ छोरा मध्येका कान्छा छोरा नारायणदत्त शास्त्री (आचार्य) हुन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) उनको विवाह वि. सं. २०१५ सालमा लमजुङ जिल्ला उद्धीपुर गा.वि.स.का रामेश्वर अधिकारीकी छोरी मिठ्ठू अधिकारीसँग भएको थियो । यिनै नारायणदत्त शास्त्री र मिठ्ठू अधिकारी (आचार्य) का तीनजना छोरीहरूमध्येकी जेठी छोरी प्रभा (आचार्य) भट्टराई हुन् ।

प्रभा भट्टराईको जीवनी र व्यक्तित्व निर्माणमा उनका पिता नारायणदत्त शास्त्री र माता मिठ्ठू आचार्यको महत्त्वपूर्ण प्रभाव र भूमिका रहेको छ । उनका पिता नारायणदत्त कुशल प्रशासक, जिल्ला शिक्षा अधिकारी र विशिष्ट साहित्यकार थिए । राज्यको महत्त्वपूर्ण पदमा रहेका नारायणदत्त शास्त्रीको मूल विशेषता लगनशीलता, कर्ममा विश्वास राख्ने कर्मठ

व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित थियो । प्रभा भट्टराईकी आमा मिठ्ठू आचार्यले औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेकी छैनन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) तेर वर्षको कलिलौ उमेरमा विवाह गरेकी मिठ्ठूले तीन छोरीहरूबाहेक दुई छोराहरूलाई पनि जन्म दिएकी थिइन् तर एउटा छ महिनामै मृत जन्मेको र अर्को महिना पुगेरै जन्मेको भएतापनि मृत नै जन्मेको थियो । त्यसपछि उनले तीन छोरीहरूलाई जन्म दिइन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) उनी सानासाना छोरीहरू च्यापेर आफ्नो श्रीमानको जागीरको सरुवा सँगसँगै विभिन्न जिल्लाहरूमा डेरा गरेर बसिन् । भट्टराईकी आामा चुँदीरम्घामा परिवारसँग त कहिले एक्लै बस्न बाध्य थिइन् । प्रभा आफ्नी आमालाई असल गृहिणी, कर्तव्य परायण साथै ममतामयी आमाका रूपमा चिन्छिन् । उनी आमाको संघर्षशील र विद्रोही चरित्रबाट प्रभावित छिन् । पितृसतात्मक परमपरालाई चुनौती दिदै तीन जना छोरी जन्माएर सन्तुष्ट देखिएकी आफ्नी आमालाई प्रभा आफ्नो सफलताको सम्पूर्ण श्रेय अर्पण गर्छिन् ।

प्रभा भट्टराईका दुई बहिनीहरू प्रतिभा र प्रगतिभा रहेका छन् । उनकी माहिली बहिनी प्रतीभाले अर्थशास्त्र विषयमा एम.ए.गरेर शिक्षा मन्त्रालयमा श्रोतव्यक्ति भएर केही समय काम गरिन् । उनको विवाह लेखनाथ पौड्यालसँग गरी हाल अमेरिकामा बी.एन्.(व्याचलर अफ नर्सिङ) गरेर डेलावर राज्यको एउटा अस्पतालमा काम गरिरहेकी छिन् । कान्छी बहिनी प्रगतिभा नेपाली विषयमा एम. ए. गरेर तक्षशील एकेडेमीमा प्राध्यापन पेसामा संलग्न छिन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) उनको विवाह विनोद अधिकारीसँग भयो । प्रभाका श्रीमान् सुरेन्द्रराज भट्टराई कलाकार थिए । उनी ललितकला क्याम्पस र सिर्जना कलेजमा सौन्दर्यशास्त्रमा कला समीक्षाको प्राध्यापन गर्थे । उनी कुशल फोटोग्राफर पनि थिए । उनको निधन वि.सं. २०६४ साल माघ २१ गते देवघाटमा भयो । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) प्रभाका छोरा सत्यन्द्रराज भट्टराईले काठमाण्डू इन्जिनियरिङ कलेजबाट आर्किटेकचर पूरा गरेका छन् भने प्रयाग संगीत समिति इलाहावादबाट संगीत प्रभाकर गरिरहेका छन् । छोरी सम्पदा भट्टराई पिपल्स डेन्टल कलेज त्रि.वि. मा दन्त चिकित्स विषयमा अध्ययनरत रहेकी छन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

२.३ बाल्यकाल

प्रभा भट्टराईको बाल्यकाल समान्य रहेको उनले बताइन् । बन्दीपुरमा उनको जन्म भइसकेपछि बुबाको सरुवा पर्वत जिल्लाको सदरमुककाम कुस्मामा भयो । बुबासँग उनी सात वर्ष बसिन् । बुबा भैरहवा रूपन्देहीमा सरुवा हुँदा त्यहाँ उनले दुई वर्ष बिताइन् ।

त्यहाँबाट बाग्लुङमा सरुवा भएपछि त्यहाँ पनि दुई वर्ष बसिन् । त्यसपछि दश वर्षको उमेरदेखि आफ्नो पढाइको ठेगान नभएपछि आमासँग घर अर्थात चुँदी रम्घामा नै आफ्नो बाल्यकाल बिताइन् । सानै उमेरमा विभिन्न जिल्लामा डेराको बसाइ भएपनि बुबा जि.शि.अ. भएकोले र घरपरिवार पनि मध्यम वर्गीय भएकोले बाल्यकाल सुखद नै बितेको उनी बताउँछिन् ।

२.४ शिक्षादीक्षा

२.४.१ अक्षराम्भ र प्रारम्भिक शिक्षा

प्रभा भट्टराईले पाँच वर्षको उमेरमा बुबाबाट घरमै अक्षरारम्भ गरेकी हुन् । उनी पर्वतमा बस्दा पाँच वर्षको उमेरमा बालमन्दिर स्कुलमा शिशु कक्षमा भर्ना भइन् । यहाँ भर्ना भएर स्कुल जाँदा उनी दिनदिनै किताब कापी हराएर आउथिन् । पढ्न मन नै गर्दिनथिइन् । त्यसकारण उनका बुबाले उनको मनोभाव बुझेर उनलाई जहिलेदेखि पढ्न मन लाग्छ त्यहिलेदेखि पढ्छिन् भन्थे । (मिठ्ठू आचार्यबाट प्राप्त जानकारी) प्रभादेखि माथिका दुई छोराहरू गर्भमै मरेका हुनाले प्रभाका बुबाआमाले उनको विशेष ख्याल राख्दथे । वि.सं. २०३० सालमा आठ वर्षको उमेर हुँदा बुबाको सरुवा भैरहवा भयो । उनका बुबाले उनलाई भैरहवाकै एउटा स्कुलमा लगेर प्रधानाध्यापकलाई योग्यता अनुसारको कक्षामा भर्ना गरिदिन अनुरोध गरे । प्रधानाध्यापकले उनको परीक्षा लिएर तीन कक्षामा भर्नागरिदिए । यस विद्यालयमा पनि वार्षिक परीक्षा दिन नपाउदै बुबाको सरुवा बाग्लुङ भयो । परीक्षा नदिदै प्रभा बाग्लुङ जानुपर्‍यो । बाग्लुङको विद्यामन्दिर मा.वि.मा फेरि उनी तीनकक्षमा नै भर्ना भइन् । त्यहि विद्यालयबाट कक्षा तीनको परीक्षा दिई पास गरिन् र त्यो विद्यालयभरिको दोस्रो स्थान हाँसिल गरिन् । यो विद्यालयबाट चार कक्षा पास गरेर उनी चुँदीरम्घा गइन् र भानु संस्कृत नि.मा.वि.मा पाँच कक्षामा भर्ना भई सात कक्षासम्म पढिन् । त्यसपछि चन्द्रावती मा.वि. टुहुरे पसल तनहुँमा आठ, नौ र दश कक्षापढिन् । एस.एल.सी.को परीक्षाकेन्द्र बन्दीपुरमा परेकाले बन्दीपुरमा काकाको डेरामा बसेर परीक्षा दिइन् र दोस्रो श्रेणीमा उत्तीर्ण गरिन् । उनी एस.एल. सी. मा जिल्लाभरिका छात्राहरूमध्ये दोस्रो स्थान प्राप्त गरी पुरस्कारसमेत प्राप्त गर्न सफल भइन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

२.४.२ महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालय अध्ययन

शैक्षिक वातावरणमा हुर्किएकी प्रभा भट्टराईले आफ्नो पढाइलाई विद्यालय स्तरसम्म मात्र सीमित गरिनन् । उनी विद्यालय स्तरबाट अगाडि बढ्दै गइन् । उनले पद्मकन्या

क्याम्पस बगबजारबाट आइ.ए. दोस्रो श्रेणीमा वि.सं. २०४० सालमा उर्त्तीण गरिन् । काठमाडौंमा उनी आफ्ना कान्छा मामा रामहरि शर्मासँग डेरामा बसेर पढ्थिन् । वि.सं. २०३६ सालको आन्दोलनले प्रभाको आइ.ए.को पढाइमा धक्का पुऱ्यायो । उनले दुई वर्षको कोर्ष चार वर्ष लगाएर सिध्याउनुपऱ्यो । प्रभाका मामा विद्यार्थी राजनीति गर्थे । उनी शकरदेव क्याम्पसको स्ववियु सभापति हुँदा विद्यार्थी आन्दोलनमा सत्याग्रहमा दश महिना जेल परे । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) यतिबेलासम्म प्रभाको आइ.ए. को परीक्षाफल प्रकाशित भईसकेको थियो । मामा जेल परेपछि घरपरिवारसँग सल्लाह गरेर उनी भरतपुर चितवन गइन् र बहिनी प्रतिभासँग डेरामा बसेर दुवैजना पढ्न थाले । उनले विरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसमा बि.ए. मा भर्ना भई पढिन् र वि.सं. २०४४ सालमा अर्थशास्त्र र नेपाली विषय लिएर दोस्रो श्रेणीमा उर्त्तीण गरिन् । वि.सं. २०४७ सालमा त्रि. वि. कीर्तिपुरबाट एम.ए. नेपाली विषय लिएर प्रथम श्रेणीमा उर्त्तीण गरिन् । उनले एम्.ए. पास गरेको २० वर्ष पछि त्रि. वि. कीर्तिपुरमा नियमित विद्यार्थी भई एम्.फिल. गरिन् ।(शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) यसरी शिक्षित र मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मिएकी भएपनि प्रभाले आफ्नो पढाइका लागि धेरै वटा विद्यालय र धेरै संघर्ष गर्नुपऱ्यो । अझै पनि उनको अध्ययन गर्ने इच्छा समाप्त भएको छैन । उनी अब चाँडै नै पिएच्.डि. गर्ने सोचमा छिन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

२.५ विवाह, दाम्पत्य जीवन र सन्तान

२.५.१ विवाह

प्रभा भट्टराईको विवाह वि.सं. २०४५ साल आसार २३ गते सुरेन्द्रराज भट्टराईसँग २४ वर्षको उमेरमा भएको हो । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)सुरेन्द्रराज भट्टराईसँग विवाह गर्नका लागि उनका ससुराले नै प्रभाका बुबासँग प्रस्ताव राखेका थिए । प्रभाका ससुरा पनि जि.शि.अ. नै थिए । उनका बुबा र ससुरा साथीसाथी भएकोले उनलाई प्रभाको विवाहको कुरा अगाडि बढाउन सजिलो भएको थियो । त्यसबेला सुरेन्द्रराज भट्टराई श्री ५ को सरकार सञ्चार मन्त्रालयमा डार्क रुम (Dark Room) अधिकृत थिए । प्रभा एम.ए. प्रथम वर्षमा अध्ययनरत थिइन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) कला र साहित्यतर्फ झुकाव राख्ने दुवैको विवाह समाजिक परम्परा अनुसार जात, धर्म, राजनीतिक विचार र सिद्धन्त मिलेका कारण उनीहरू लगायत परिवारको समझदारीमा काठमाडौंबाट भएको हो । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

२.५.२ दाम्पत्य जीवन

पति र पत्नीको दाम्पत्य जीवन सफल र सुखमय हुनमा दुवैको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । कुनै एकको सुखको अभावमा दाम्पत्य जीवन सफल हुन सक्दैन । प्रभाले सुरेन्द्रराज भट्टराईजस्तो सहयोगी व्यक्तिलाई आफ्नो जीवनमा पति परमेश्वरका रूपमा नभई जीवनसाथीका रूपमा प्राप्त गरिन् । जसले उनको चाहनालाई कहिल्यै दबाएर राख्न चाहेनन् । प्रभाको दाम्पत्य जीवनलाई सफल पार्नका लागि उनका परिवारका सबै सदस्य सहयोगी बनेका थिए । परिवारमा कान्छी बुहारीका रूपमा भित्रिएकी प्रभालाई कुनै पनि बाधा पुग्ने काम कसैले गरेनन् । प्रभाका ससुरा जि.शि.अ. भएकोले प्रभाको विवाहको प्रस्ताव लाँदा पनि उनका बुबासँग विवाहपछि तपाइकी छोरीले पढ्न नपाउलिन् भनेर चिन्ता नगर्नुहोस्, त्यो त खाली संरक्षकत्व मात्र सरेको हो । तपाइकी छोरी मेरी पनि छोरी समान हुन् भनेका थिए । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)साँच्चै प्रभाका श्रीमान् र परिवारले उनको इच्छालाई कदर गर्दै उनको स्वतन्त्रता र अधिकारको संरक्षण गरे । उनका श्रीमान्ले असल जीवनसाथीले गर्नुपर्ने कर्तव्य गरेर नारी स्वतन्त्रता र आदर्शको वकालत गरी घरमा उनले पत्नीलाई दासी बनाउने जस्तो कु-कार्य कहिल्यै गरेनन् । उनले नारीलाई कहिल्यै भोग्य वस्तुका रूपमा हेरेनन् । न त कहिल्यै परमपरागत पत्नीका रूपमा प्रभालाई सामन्ती बन्धनमा जकडिदिए । यस्ता पुरुष पति र जीवनसाथीका रूपमा देखा परे जसका कारण प्रभाले आफ्नो प्रतिभालाई शिक्षा र साहित्यका क्षेत्रमा प्रष्फुटन गरिन् । प्रभाको जीवनलाई प्रगतिको हरेक क्षेत्रबाट उच्च स्थानमा पुऱ्याउन उनका जीवनसाथी सुरेन्द्रराज भट्टराईको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

आत्मसन्तुष्टिलाई नै सबैभन्दा ठूलो सुख मान्ने प्रभा आफुले चाहेको जस्तो जीवनसाथी पाएका कारण आफु धेरै खुसी र सुखी भएको अनुभव गर्छिन् । प्रभाले जे-जति समयसम्म आफ्नो दाम्पत्य जीवन जीवनसाथीसँग जिउन पाँइन् त्यो जीवन सम्पूर्ण रूपले पूर्ण भएको उनी बताउँछिन् ।

२.५.३ सन्तान

प्रभा भट्टराई र सुरेन्द्रराज भट्टराईले एक छोरा र एक छोरी गरी जम्मा दुई सन्तानलाई जन्म दिएका छन् । प्रभाको पहिलो सन्तानका रूपमा वि. सं. २०४७ साल फागुन १४ गते छोरा सत्यन्द्रराज भट्टराईको जन्म भएको थियो भने वि. सं. २०४९ साल पुस ३ गते छोरी सम्पदा भट्टराईको जन्म भएको थियो । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) हाल उनका छोरा सत्येन्द्रराजले त्रि.वि. बाट भर्खरै आर्किटेकचर इन्जिनियरको पढाइ पूरा

गरेका छन् । उनी इलाहावादको प्रयाग संगीत समितिबाट संगीत प्रभाकर गरिरहेका छन् । छोरी सम्पदा भट्टराई अहिले पिपल्स डेन्टल कलेज नयाँ बजार काठमाडौंमा दन्त चिकित्सकको दोस्रो वर्षमा अध्ययन गर्दैछिन् । प्रभाका छोरा र छोरी दुवै जना नै आफ्नो पढाइका साथै संगीत, साहित्य र चित्रकलालाई सँगसँगै अगाडि बढाइरहेका छन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

२.५.४ बसोबास

प्रभा भट्टराईको जन्म तनहुँ जिल्लामा भए पनि उनले विभिन्न जिल्लाका विभिन्न ठाउँमा बस्ने अवसर प्राप्त गरिन् । बुबाको जगीरको शिलशीलामा विभिन्न जिल्लामा सरुवा भई जानुपर्ने भएकोले उनी पनि बुबासँगै डेरामा बस्ने मौका पाएकी हुन् । प्रभा पाँच बर्षको उमेरदेखि पर्वतमा बसेर शिशु कक्षामा भर्ना भएर पढिन् । त्यसपछि आठ बर्षको हुँदा भैरहवामा बुबाको सरुवा भयो र उनी पनि त्यहीँ गइन् । करिव आठ/नौं महिना त्यहाँ बसेपछि बुबाको सरुवा बाग्लुङ जिल्ला भयो र उनी बाग्लुङ जानरपऱ्यो । यसरी विभिन्न जिल्लामा सरिरहनु परेकाले प्रभाको पढाइमा प्रभाव पऱ्यो । त्यसपछि बाग्लुङ जिल्लाको विद्यामन्दिर मा.वि. बाट चार कक्षा उत्तीर्ण गरेर उनी आफ्नो पुर्ख्यौली थलो चुँदी रम्घा, तनहुँ आएर आफ्नी आमासँग बसी भानु संस्कृत नि.मा.वि. मा पाँच कक्षामा भर्ना भई सात कक्षासम्म पढिन् । त्यसपछि चन्द्रवती मा.वि. टुहुरेपसल तनहुँबाट एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरिन् । त्यसपछि उनी आइ.ए. पढ्न काठमाडौँ आइन् । पद्मकन्या क्याम्पस बागबजारबाट आइ.ए. उर्त्तीण गरेपछि प्रभा बि.ए. पढ्नका लागि चितवन आइन् । उनले चितवनको विरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसबाट बि.ए. उर्त्तीण गरिन् । त्यसपछि एम्.ए. पढ्नका लागि प्रभा पुन : काठमाडौं आइन् । उनले काठमाडौं आएर त्रि.वि. कीर्तिपुरमाा पढ्दै गर्दा वि.सं. २०४५ सालमा उनको विवाह सुरेन्द्रराज भट्टराईसँग भयो । त्यसबेलादेखि हालसम्म उनी आफ्नो श्रीमान्को घर भिमसेन मार्ग १०२ ताहाचल वडा नं. १३ काठमाडौको स्थायी बासिन्दा भएर रहेकी छिन् ।(शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

२.५.५ पारिवारिक वियोग

प्रभा भट्टराईले आफ्नो पचास बर्षको जीवनयात्रामा आफ्ना परिवारका धेरै सदस्यहरूसँगको बिछोडको पीडा भोग्नुपरेको छ । प्रथमत : भट्टराईका ससुरा कपिलप्रसाद भट्टराईको २०५७ साल जेठमा मृत्यु भयो । यसको लगत्तै २०५८ साल माघमा सासुको पनि निधन भयो । यसरी आफ्ना परिवारमा एक पछि अर्को बज्रपात भट्टराईमा पर्दै गयो । आफ्नो ससुरा र सासुको वियोगको घाउ खाटा बस्न नपाउदै २०६४ साल माघ २१ गते सोमबारका

दिन उनका पति (जीवनसाथी) सुरेन्द्रराज भट्टराईको कोलोनका क्यान्सरका कारण देवघाट चितवनमा दु:खद निधन भयो । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) यो घटना प्रभाका लागि सहन अति गाह्रो घटना थियो । सुरेन्द्रराज भट्टराई आफ्नो कामप्रति ज्यादै बफदार थिए । कुशल प्राध्यापक साथै उनी थुप्रै प्रतिभाले भरिपूर्ण थिए । सुरेन्द्रराज कुशल कलाकार, फोटोग्राफर, कला समीक्षक, शिक्षक एवं कला इतिहासविद्, योग्य संगठनकर्ता तथा व्यवस्थापकीय ज्ञान भएका व्यक्ति थिए । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) उनका घरमा अझै पनि उनले बनाएका चित्र धेरै देख्न पाइन्छ । सुरेन्द्रराज भट्टराई आफ्नो काम र कर्तव्यबाट कहिल्यै पर हटेनन् । यतिसम्म कि आफुलाई रोगले समाइसकेर दुखाइको पीडा हुँदा पनि अस्पताल जँचाउन जान पनि कलेजको विदाको समयलाई पर्खिएर काममै लागिरहे । अन्ततः राम्रै मान्छेलाई दैवले पनि चाँडै लान्छन् भन्ने भनाइ उनमा लागु भयो । कोलोनको क्यान्सरका कारण भरतपुर क्यान्सर अस्पतालमा उपचार गर्दागर्दै उनले सम्पूर्ण कला पारखी, शुभचिन्तक अनि आफ्नी जीवनसंगिनीलाई एक छोरा र एक छोरीको साथमा छोडेर सदाका लागि यो संसार छाडेर गए । छोरा एघार कक्षा र छोरी नौ कक्षामा पढ्दै गर्दा प्रभाका श्रीमानले सबै पारिवारिक जिम्मेवारी प्रभालाई छोडेर यो संसारबाट विदा भए । पतिको मृत्युको वियोग सँगसँगै उनमा भारी जिम्मेवारी थपियो । प्रभाले श्रीमानको वियोगमा पनि शोक गरेर बसिरहने समय पाइनन् । पीडा र व्यथालाई मुटुमा गाँठो पारेर उनी आफ्नो जीम्मेवारी पूरा गर्न लागिन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) उनमा पारिवारिक जिम्मेवारीका साथै छोराछोरीको समेत जिम्मेवारी थियो । सुरेन्द्रराज भट्टराईका दाजुभाइ उनको निधन हुनु अगावै छुट्टाछुट्टै बस्दै आएका थिए । प्रभा चाँहि आजसम्म सासु ससुराले नै बनाएको घर ताहाचलमा बस्दै आएकी छन् । श्रीमानको निधनपछि छोराछोरीलाई राम्रो संस्कार दिन सक्छु कि सक्दिन भन्ने चिन्ता प्रभालाई भइरहयो । जसरी प्रभाले आफ्ना छोराछोरीका लागि चिन्ता गरिन् छोराछोरीले पनि राम्रो गरेको, श्रीमान र आफ्नो इच्छा अनुसार नै छोराछोरीबाट सन्तुष्टभएको कुरा प्रभा बताउँछिन् । उनी भन्छिन्; बाबाले पहिला भनेको कुरा मानेर बच्चाहरूले फजुल खर्च गर्दैनन्, बरालिएर हिड्दैनन् र पढाइमा पनि राम्रा छन् । आफुले सोचेको जस्तो नानीहरूलाई पढाउन सकेकी छु यसमा म खुसी छु । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

प्रभालाई अहिले पनि श्रीमान् साथै हुनुहुन्छ जस्तो लाग्छ । झण्डै बीस बर्षको समय प्रभाले श्रीमानसँग बिताइन् तर त्यहीँ समय उनलाई पूर्ण लाग्छ । उनी भन्छिन्; “त्यो समय मेरो जीवनको स्वर्णकाल थियो ।” (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) यसरी उनले आफ्नो

जीवनयात्रामा गुड्ने रथको एउटा पाग्रा मात्रा गुमाइनन्, सम्पूर्ण कलाप्रेमी कलापारखीले एउटा कर्मठ र निष्पक्षपाती कलाकार गुमाए । यसरी प्रभाले आफ्नो श्रीमानको वियोग सहनु पर्‍यो । हाल फेरि प्रभालाई पितृशोक परेको छ । उनका पिता नारायणदत्त शास्त्रीको वि.सं. २०७१ साल पुस २१ गते निधन भएको छ । हाल उनकी आमा मिठ्ठू आचार्य प्रभासँगै बस्दै आएकी छन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

२.६ साहित्यसम्बन्धी दृष्टिकोण

मनव जीवनमा दर्शनले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । मानिसले समाजका हरेक पक्षलाई नियाल्दै आफ्नो दर्शन बनाउँछ । केटाकेटी बेलादेखि नै समाजमा भएका अन्याय र अत्याचारलाई सहन नसक्ने विद्रोही र अन्तर्मुखी स्वभाव भएकी प्रभाले आफ्ना भावाना र विचारलाई मुक बनेर साहित्यभित्र पोखेकी छिन् । ग्रामीण परिबेश त्यो पनि नारीले शिक्षा ग्रहण गर्ने संस्कार नै नबसेको समाजभित्र हुर्किएकी प्रभालाई उनकी आमाले छोरीलाई पनि पढाउनुपर्छ भनेर समाजका धेरै मानिसहरूसँग विन्ति गरेर विद्यालय पठाइन् । (मिठ्ठू आचार्यबाट प्राप्त जानकारी) उनले पढाइको शिलशीलामा धेरै ठाउँ पुग्नुपर्‍यो । आफ्नी आमाका कारण प्रभालाई पढ्ने वातावरणमा सहजता मिल्यो । विभिन्न घटना र परिवेशसँग भिजेकी प्रभाको पारिवारिक वातावरण पनि साहित्यिक थियो । आदिकवि भानुभक्त आचार्यको परिवारमा जन्मिएकी प्रभामा पनि बिस्तारै साहित्यको बीज टुसाउन थाल्यो । फलस्वरूप उनको भावाना सृजनामा प्रकट भएर देखियो ।

आफु बाँचेको परिवेश र पभित्रभित्रै गुम्सिएको भावनाका कारण भट्टराई साहित्यको सृजना गर्न थालिन् । यिनै साहित्यिक रचनामार्फत आफ्ना जीवानवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न थालिन् । जीवन खोलाजस्तै हो बगिरहन्छ, कुनै ढुङ्गामा ठोकियो भन्दैमा खोला रोकिँदैन । जसरी खोला बगेको ठाउँमा डोब छाड्दै जान्छ जीवन पनि त्यहीँ हो । जुन ठाउँमा पुगिन्छ त्यहाँ केही न केही छाप छोड्न सकियोस यो नै जीवन हो भनेर जीवनलाई परिभाषित गर्ने प्रभा साहित्यलाई जीवनको अनुभव ठान्छिन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) उनी भन्छिन् ; “साहित्य जीवनको अनुभव हो । त्यसलाई सिँगारपटार गरेपछि साहित्य बन्छ । जब जीवन चल्न छाड्छ, त्यो दिन जीवनको अन्त्य हुन्छ । साहित्य पनि जुन दिन लेख्न छाडिन्छ त्यो दिन सकिन्छ ।” (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) प्रभा आफ्नो लेखाइको रफ्तार कम भएको र कछुवाको गतिमा लेख्ने गरे पनि लेखनमा सँधै निरन्तरता हुनुपर्छ भन्ने ठान्छिन् । वास्तवमा प्रभा नरम शैलीकी लेखक हुन् । उनी समाजमा रहेका विकृति, विसङ्गतिमाथि लेख्दा पनि कडा शब्द प्रयोग गर्दिनन् । विशेष गरेर प्रकृतिसँग लगाव भएकी

प्रभाका केही कविता दार्शनिक पनि रहेका छन् र केही सामाजिक । छन्दका कविता लेख्न रुचाउने प्रभाका कविता सरल र संवेद्य छन् भने निबन्ध, समालोचना, लेख, गीत र बालसाहित्य पनि सरल र संवेद्य किसिमका छन् । उनी साहित्य लेखेपछि सर्वसाधारणले पनि सजिलै बुझ्नुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछिन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

२.७ रुचि र स्वभाव

हरेक व्यक्तिका आ-आफ्नै रुचि र स्वभाव हुन्छन् । सबैका सबै रुचि पूरा हुन सक्छन नै भन्ने छैन । प्रभा भट्टराईमा पनि आफ्नै किसिमका रुचि र स्वभाव रहेको पाइन्छ । मध्यम वर्गीय परिवारकी प्रभाका कतिपय रुचिहरूलाई दबाएर राखेको उनी स्वीकारछिन् । सानैदेखि श्लोक घोक्न मन पराउने प्रभा नि.मा.वि. पढ्दासम्म नाँच्न र गाउँन अति नै मन पराउथिन् । आफु सहरमा पनि केही समय बसेकाले त्यहाँ सिनेमा हेर्ने अवसर उनलाई प्राप्त हुन्थ्यो । त्यहीँ सिनेमा हेरेको भरमा उनी स्कूलमा साथीहरूलाई समूह नृत्य गराउँथिन् । सानै उमेरमा धेरै जिल्लाहरूको भ्रमण गरेकी प्रभाको रुचि घुम्फिर गर्ने पनि रहेको छ । प्रभा भट्टराई साहित्यकार हुन् । उनलाई साहित्यले जीवित तुल्याएको छ । निरन्तर साधना, त्याग र तपस्याबिना पक्कै पनि उनी साहित्यकार बन्न सकिनन् । त्यसैले उनको महत्त्वपूर्ण रुचि भनेको गहन अध्ययन र लेखन कार्य नै हो । महिला साहित्यकारहरूको साहित्य क्षेत्रबाट मात्र परिचय पर्याप्त छैन । उनीहरू घर व्यवहारबाट पूर्ण रूपले अलग रहेर साहित्यकार बन्न सक्दैनन् । प्रभा पनि साहित्यकार मात्रै होइनन् यसका साथै उनमा घर गृहस्थीका सम्पूर्ण भार पनि थपिएका छन् । उनी मिठो खाना पकाउन, खाना खुवाउनमा र खानमा विशेष शोख राख्दछिन् । विभिन्न परिकारका भोजनहरू बनाउनमा त्यसमा पनि थरीथरीका सिसीमा सजाइएका अचार अत्यन्तै स्वादिलो र मिठो बनाउनमा उनीभित्रको जाँगर नै सशक्त देखिन्छ भने दही, फलफूल र मिठाइ उनलाई असाध्यै मन पर्छ । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

पोसाकमा खासै रुचि नभए पनि उनी सँधै औपचारिक कार्यक्रममा जाँदा नारीलाई अत्यन्त सुन्दर बनाउने पोसाक साडी र ब्लाउजमा सजिएकी हुन्छिन् । कुर्ता सलवार पनि उनले ज्यादा प्रयोग गर्ने पोसाकमा पर्छ । अनौपचारिक रूपमा हिँड्दा, बजार जाँदा र घर बस्दा पनि उनलाई कुर्ता सलवारमै देख्न पाइन्छ । अन्तर्मुखी स्वभाव भएकी प्रभामा आफुभन्दा ठूलालाई आदारभाव र सानालाई माया गर्ने स्वभाव रहेको छ । बानीमा सरलता र व्यवहारमा सहयोगीपना उनीभित्रका आन्तरिक गुण हुन् । पूजा, पाठ, व्रत आदि धार्मिक कार्य गर्न रुचाउने प्रभा शान्त र दृढ स्वभावकी छन् ।

२.८ साहित्यिक लेखनको प्रारम्भ र प्रभाव

आदिकवि भानुभक्त आचार्यको वंशजमा जन्मिएकी प्रभाले साहित्य सृजना गर्न पनि प्रथमत : घरबाट नै प्रेरणा र प्रभाव लिएकी हुन् । उनका पिता नारायणदत्त शास्त्री पनि साहित्यकार नै थिए । त्यस्तै आमा मिठ्ठू आचार्यले औपचारिक शिक्षा नलिएकी भए पनि रामायणका धेरै श्लोकहरू घरको काम गर्दा छन्द नबिगारी गुनगुनाउँछिन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) उनी कविता पारखी छिन् । उनले छोरीहरू साना-साना हुँदा ढिलोसम्म सुते भने राष्ट्रकवि माधवप्रसाद घिमिरेको

ए मान्छेको बच्चा तँ
मैँ जस्तो बन् सच्चा तँ
कैले हिँड्दछु भुइमा म
कैले चड्दछु बुइमा म
उठेर गर्छु फऱ्याकफुरुक
मैँ मेरी मिच्चे म्याँ म्याँ ब्रुक ।

कविता सुनाउँदै उठाउँथिन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) प्रभाका बुबा नारायणदत्त शास्त्री जि.शि.अ. हुँदा विभिन्न जिल्लामा जानुपऱ्यो । उनका बुबाले घरमा पत्र पठाउँदा घरका सबै जनालाई बेग्लाबेग्लै पठाउने गर्थे । प्रभालाई पठाएको पत्रमा उनका हालखबर के छ ? भनेर सोध्दा छन्दको कविता मार्फत सोधेर पठाउथे । त्यस पत्रको प्रतिउत्तर प्रभाले कवितामै गर्नु पऱ्यो ।३१ यसरी उनका बुबा आमा साहित्य लेखनको प्रमुख प्रेरणका कारक बने । यस बाहेक प्रभाले उनका कान्छा मामा रामहरि शर्मा, पद्मकन्या क्याम्पस पढ्दा साथी हरिकला अधिकारीबाट पनि प्रेरणा र प्रभाव पाएकी छिन् । हरिकलाले क्याम्पस पढ्दा विभिन्न कवि गोष्ठीहरूमा जानुपर्छ भनेर लाने गर्थिन् । राष्ट्रकवि माधावप्रसाद घिमिरे पनि प्रभाको साहित्य लेखनको प्रेरणाका स्रोत थिए । काठमाडौंमा आइ.ए. पढ्न आएपछि प्रभा बस्ने डेरा राष्ट्रकविको घर नजिक थियो । उनी आफ्ना मामा रामहरि शर्मासँग बस्थिन् । रामहरि शर्मा पनि साहित्यकार भएकोले राष्ट्रकविसँग राम्रो सम्बन्ध थियो । यसरी मामाको माध्यमबाट प्रभाको राष्ट्रकविसँग चिनजान भयो । घिमिरेले प्रभालाई छन्दको कविता लेख भनेर छन्दको कविता लेख्न प्रेरणा दिए । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

प्रभाले जे-जति अन्य व्यक्तिबाट साहित्य लेखनमा प्रेरणा र प्रभाव लिए पनि भानुभक्तका रचनाहरू र बुबा नारायणदत्त शास्त्रीले प्रभाका हरेक घटना र क्षणमा

लेखिदिएका कविता नै उनका साहित्य लेखनको मुख्य प्रेरणाका स्रोत बने । तनहुँको प्राकृतिक वातावरणले पनि उनलाई साहित्य लेखनमा सहयोग पुऱ्यायो । भानुभक्तको जन्मथलो चुँदी रम्घाका प्रत्येक अशिक्षित परिवारका मानिसहरूले समेत रामायणका श्लोक कुनै छन्द नबिगारी वाचन गर्न सक्ने भएकाले प्रभालाई समेत त्यसले साहित्य लेखनका लागि भरपूर प्रेरणा र प्रभाव दियो ।(शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

यसरी प्रभा भट्टराईले साहित्य सिर्जनाको प्रेरणा र प्रभाव बुबा, आमा र विभिन्न व्यक्तित्वबाट लिए पनि साहित्य जन्मिने पृष्ठभूमि भनेको प्रकृति र समाज बन्यो । समाज भित्रकै सामाजिक, आर्थिक, प्राकृतिक र राजनीतिक विषयका माध्यमबाट साहित्यका विभिन्न विधाभित्र कविता, कथा, निबन्ध, समालोचना आदि सृजना हुन पुगेका छन् । बाल्यकालदेखि नै साहित्यमा रुचि राख्ने भट्टराईले कक्षा पाँचमा पढ्दा वि.सं.२०३३ सालमा **नेपाल आमा** शीर्षकको कविताबाट आफ्नो लेखनयात्रा सुरु भएको जानकारी प्रभा स्वयम्‌ले दिए पनि यो पत्रिका उपलब्ध हुन नसकेकोले २०३८ सालमा *भानुप्रति* शीर्षकको कविता **पालुवा बोल्छन्** पत्रिकामा प्रकाशित भएपछि उनको लेखन औपचारिक रूपमा सुरू भयो । यहीँ कवितामार्फत उनले साहित्य लेखनको श्रीगणेश गरेकी हुन् ।

२.९ प्रकाशित पुस्तककार कृतिहरू

प्रभा भट्टराईका प्रकाशित पुस्तककार कृतिहरूमा **पोसिला कविता** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **मेरो सानो भाइ** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **सन्तु र सुगा** बाल कथासङ्ग्रह (२०६१), **म के बनूँ** बाल खण्डकाव्य (२०६३), **गीता पापा** बाल काव्य (२०६४), **साहित्यकार शारदा अधिकारी** (जीवनी) जीवनीपरक समालोचना (२०६७), **सरित् सङ्गम** छन्दोबद्ध कवितासङ्ग्रह (२०६८), **सुनकेसरी मैया** बाल काव्य (२०६९), **करेसाबारीमा कमल** बाल चित्रकथा (२०७०), **रमाइलो यात्रा** बाल चित्रकथा(२०७१), **बुनुको झोला** बाल चित्रकथा(२०७१), **हात्ती र जुत्ता** बाल चित्रकथा **(२०७१)** र **पूजा** बाल चित्रकथा **(२०७१)** गरी जम्मा तेर वटा रहेका छन् ।

२.१० प्रकाशित फुटकर रचनाहरूको कालक्रमिक विवरण

प्रकाशित फुटकर कविताहरूको कालक्रमिक विवरण

क.स.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१.	भानुप्रति	कविता	पालुवा बोल्छन्, वर्ष १, अंङ्क १,	२०३८
२.	वेग	कविता	वेग, ५/१५ पृ. १५	२०४०
३.	भानुको उदयमा	कविता		
४.	सम्झनै सम्झना	कविता	भानु संस्कृत मा.वि.स्वर्ण जयन्ती स्मारिका, पृ. २९	२०५१
५.	निन्द्रा	कविता	कविता, पूर्णाङ्क ५०	२०५१
६.	एउटा पत्र कवितालाई	कविता	शिक्षा सौरभ, वर्ष चौध, सौरभ सोह्रौ	२०५२
७.	नारी अनेक रूप	कविता	छन्दको छहरा, पृ. ७१	२०५४
८.	आँधी	कविता	नेपाल पद्य - प्रवाह, पृ. ११	२०५४
९.	यहाँ खोइ को स्वतन्त्र छ ?	कविता	गरिमा, वर्ष १५, अङ्क ९, पूर्णाङ्क १७७	२०५४
१०.	सम्झनै सम्झना	कविता	कोशिकी, वर्ष १, अंङ्क ४	२०५६
११	वसन्त	कविता	उदय, पूर्णाङ्क ९७	२०५६
१२	नरोइद्यौ न वाग्मती	कविता	समष्टि, वर्ष २०, अंङ्क १	२०५६
१३	सभ्यता	कविता	यात्री, जङ्गार २, घुम्ती १	२०५६
१४	कस्तो सभ्यता	कविता	मनोभाव, वर्ष ६, अंङ्क २	२०५६
१५	तारा-सितारा	कविता	कविता, पूर्णाङ्क ६८	२०५६
१६	पृथ्वीनारायण-प्रति	कविता	एकताका महानायक, पृ १०१	२०५६
१७	काठमाण्डू शहर	कविता	सुनकेस्रा, वर्ष १०, पूर्णाङ्क ६८	२०५६
१८	पैसासँग साट्न नखोज	कविता	सुनकेस्रा, वर्ष १०, पूर्णाङ्क ५५ कार्त्तिक	२०५७
१९	शिखरका खरका झुपटी	कविता	गोधूली, पृ. १६	२०५७

२०	वर्षा	कविता	कविता, पूर्णाङ्क ७३	२०५७
२१	विकेन्द्रीकरण	कविता	उदय, वर्ष ४६, अङ्क १०४	२०५७
२२	गीताको उपदेश	कविता	क क न न, पृ. १६	२०५७
२३	गऊ फेरियो रे !	कविता	अरूणोदय, वर्ष ३५-३६	२०५७
२४	अविस्मरणीय यात्रा	कविता	सङ्गीत श्रव्य, वर्ष ६, अङ्क १/९, साउन	२०५७
२५	धर्ती र आकाश	कविता	मधुलिका, पूर्णाङ्क ५	२०५८
२६	नारीप्रति	कविता	सय वर्षका कविता, पृ. १२१	२०५८
२७	परीक्षाको तयारी	कविता	जनमत, वर्ष १८, अङ्क ४	२०५८
२८	आयो जमना नयाँ	कविता	गोधूली, पृ. ८	२०५८
२९	वर पिपल चौतारी	कविता	सुनकेस्रा, वर्ष १, अङ्क ४,पूर्णाङ्क ७८ असोज	२०५९
३०	नारी अनेक रूप	कविता	नारी उद्घोष, वर्ष २, अङ्क ६, असार	२०५९
३१	बुढ्यौली	कविता	मधुपर्क, वर्ष ३५, अङ्क ८, पूर्णाङ्क ४०४	२०५९
३२	राष्ट्रनिर्माताप्रति	कविता	कविता, पूर्णाङ्क ७७	२०५९
३३	जंगलको बसाइ	कविता	कविता, पूर्णाङ्क ८०	२०६०
३४	कसरी कविता लेखौं ?	कविता	कविता, पूर्णाङ्क ८०	२०६०
३५	शताब्दी फेरिदै छ	कविता	गोधूली, पृ. ७८	२०६०
३६	नारी	कविता	गरिमा, वर्ष २१, अङ्क १०,पूर्णाङ्क २५०	२०६०
३७	ऋामा	कविता	दायित्व, वर्ष १७, पूर्णाङ्क ४६ असार	२०६०
३८	जापान सुन्दरी	कविता	गरिमा, वर्ष २२, अङ्क ६, पूर्णाङ्क २५८ जेठ	२०६१
३९	छन्दमा नून नूनमा छन्द	कविता	साल्ट ट्रेडिङ कर्पोरेसन लिमिटेड, पृ.९८	२०६१
४०	अतितको यादमा	कविता	मिर्मिरे, वर्ष ३, अङ्क ३३, पूर्णाङ्क २२६	२०६१
४१	खै फुर्सद ?	कविता	युगान्तर, वर्ष २, अङ्क १, कर्माङ्क ३	२०६१

४२	वसन्त खै ?	कविता	कविता, अङ्क ८६	२०६२
४३	कन्यादान कि बलिदान ?	कविता	गुञ्जन,वर्ष ८, अङ्क ५ भाद्र	२०६२
४४	तिमी ठूलो मान्छे	कविता	मधुपर्क, वर्ष ३८, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ४३५	२०६२
४५	धन्य छस् आज पैसा	कविता	गोरखापत्र, साउन १३	२०६३
४६	कल्पना	कविता	युगान्तर, वर्ष ४, अङ्क १०	२०६३
४७	ऋामा	कविता	सिसार, अङ्क ६	२०६४
४८	तिमी ठूलो मान्छे	कविता	गरिमा, वर्ष २५, अङ्क १४	२०६४
४९	सन्त सैतान भो	कविता	मिर्मिरे, वर्ष ३६, अङ्क ६, पूर्णाङ्क २५६	२०६४
५०	दिव्य यो चित्रकारी	कविता	स्पेट्रम संस्थाः काठमाडौं, पृ. ३५	२०६४
५१	लौन राजधानी	कविता	गोरखापत्र, जेठ १२	२०६४
५२	धन्य छ आज पैसा	कविता	मधुपर्क, वर्ष ४०, अङ्क ६, पूर्णाङ्क ४६१ कात्तिक	२०६४
५३	गीताको उपदेश	कविता	समुदय, वर्ष १६, पूर्णाङ्क ६३	२०६५
५४	तृष्णाको खेल	कविता	गरिमा, वर्ष २६, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ३१५	२०६५
५५	सास महिमा	कविता	सिसार, अङ्क ७	२०६५
५६	शान्तिले सास फेर्न देउ	कविता	, अङ्क १, वर्ष १	२०६६
५७	सन्त सैतान भो	कविता	वैजयन्ती, अङ्क ५	२०६६
५८	शुभकामना	कविता	दैवज्ञः पद्यध्वनी, पृ. ५१	२०६६
५९	खपिराख चोट !	कविता	मिर्मिरे, वर्ष ३८, अङ्क ३	२०६६
६०	सभ्यता	कविता	अन्तरङ्ग, वर्ष १८, अङ्क ३९ असार ३	२०६६
६१	माभ्की ज्ञान जङ्घारको	कविता	शिक्षक, वर्ष २, पूर्णाङ्क १३	२०६६
६२	रित्तै म आएँ यहाँ	कविता	भानु, वर्ष ४८, अङ्क १३७	२०६७
६३	विद्रोह अर्को छिट्टै	कविता	गोरखापत्र, फगुन २१	२०६७
६४	नयाँ नेपालको कल्पना	कविता	गोरखापत्र, जेठ ८	२०६७

६५	ब्रह्मा	कविता	मधुपर्क, वर्ष ४३, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ४९५	२०६७
६६	प्यारो छ नेपाल यो	कविता	गरिमा, वर्ष ३०, अङ्क १, पूर्णाङ्क ३४९	२०६८
६७	फुलेको जवानी	कविता	मधुपर्क, वर्ष २४, अङ्क ५, पूर्णाङ्क ५०८	२०६८
६८	नयाँ नेपालको कल्पना	कविता	दीपज्योती आवाज, वर्ष ६, अंङ्क ४, असोज-कात्तिक	२०६८
६९	दशैंमा	कविता	दीपज्योती आवाज, वर्ष ६, अङ्क १२ असार	२०६८
७०	किसान	कविता	अन्तरङ्ग, वर्ष १८, अङ्क ४१, असार १७	२०६७-०६८
७१	नारी	कविता	वैजयन्ती, वर्ष ४, पूर्णाङ्क १७	२०६८
७२	शान्ति आदर्श हाम्रो	कविता	भानु, वर्ष ४९, अङ्क १४६	२०६८
७३	ऋामा	कविता	बनिता, वर्ष १५, अङ्क ५१	२०६९-०७०
७४	दशैं दशैं दशैं	कविता	दीपज्योती आवाज, वर्ष ७, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ७२ असोज +कात्तिक	२०६९
७५	परदेशीलाई पत्र	कविता	दीपज्योती आवाज, वर्ष ६, अङ्क ६, पूर्णाङ्क ६७	२०६९
७६	शुभकामना	कविता	दायित्व, वर्ष २६, पूर्णाङ्क ८० असोज-कात्तिक	२०६९
७७	रम्घासँग	कविता	चुंदी रम्घा, वर्ष ३१, अङ्क७	२०६९
७८	भानुको उपस्थिति	कविता	हाम्रो पुरुषर्थ। वर्ष ४१, अङ्क १, सम्पूर्णाङ्क ६० कात्तिक-पुस	२०७०
७९	दीपज्याती हुन्	कविता	दीपज्योति आवाज, वर्ष ८, अङ्क ६, पूर्णाङ्क ८२ माघ	२०७०
८०	तिमी ठूलो मान्छे	कविता	जननी, वर्ष १, अङ्क ४ वैशाख	२०७०
८१	त्यही भयो बडो !	कविता	मधुपर्क, वर्ष ४६, अङ्क १०, पूर्णाङ्क ५३७ असोज	२०७०
८२	शिक्षक	कविता	दीपज्योती आवाज, वर्ष ८, अङ्क ३ भाद्र	२०७०
८३	बत्ती गयो	कविता	दीपज्योती आवाज, वर्ष ८, अङ्क ५, पूर्णाङ्क ८१ मंसिर	२०७०

८४	माटो	कविता	संसांक, वर्ष १, अङ्क ३ मंसिर	२०७०
८५	नयाँ नेपालको कामना	कविता	अनुपम, अङ्क १	२०७०
८६	ऋामा	कविता	पञ्चबाटिका स्मारिका, वर्ष २, अङ्क १	२०७०
८७	म आज लौ न थला परें	कविता	शिक्षा सौरभ, पूर्णाङ्क २१	२०७१
८८	रित्तै म आएँ यहाँ	कविता	वाग्मतीका नारी लहरहरू, पृ. १२०	२०७१
८९	दायित्व	कविता	दीपज्योती आवाज, वर्ष ८, अङ्क १, पूर्णाङ्क ८६ असार	२०७१

प्रकाशित फुटकर लेखहरूको कालक्रमिक विवरण

क.स.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१.	नारी महत्ताः हिँजो र आज	लेख	नारी मञ्च, वर्ष २, अङ्क १५	२०४९
२.	महिलाको सम्मान महिलाबाटै सुरु हुनुपर्छ	लेख	झङ्कार, वर्ष ५४, सयुक्तङ्क साउन-चैत्र	२०५४
३.	तीज चेलीको पर्व	लेख	युवामञ्च, वर्ष १३, अङ्क ३ भदौ	२०५६
४.	आगो ताप्नु मुढाको, कुरा सुन्नु बुढाको	लेख	गोरखापत्र, पुस १०	२०५६
५.	तीजको रहर आयो वरी लै	लेख	गोरखापत्र, भदौ २६	२०५६
६.	नेपालका महिला कलाकारहरू	लेख	युवामञ्च, वर्ष १३, अङ्क ९ फागुन	२०५७
७.	बन्छिन् बज्यै पण्डित्नी घरै बसी बसी	लेख	सर्वोत्तम, वर्ष ४, अङ्क, पूर्णङ्क ४३ चैत	२०५७
८.	दाइजो प्रथा आवाश्यकता कि वाध्यता ?	लेख	नारी जागरण, पूर्णाङ्क ३	२०५८
९.	माइतै रमाइलो	लेख	युवामञ्च, वर्ष १४, अङ्क ३ भदौ	२०५८

१०.	पवित्र मनेरम भूमि : देवघाट	लेख	सुनकेस्रा, मंसिर	२०५८
११.	देवघाट किन महत्त्वपूर्ण मानिन्छ	लेख	युवामञ्च, वर्ष १३, अङ्क ९ फागुन	२०५८
१२.	घाँटी हेरेर हाड निल्ने कि ?	लेख	झङ्कार, वर्ष ५२, संयुक्तङ्क १-२ वैशाख-चैत्र	२०५९
१३.	कविता लेख्न शीर्षक नै शीर्षक	लेख	सङ्गालो, वर्ष १, अङ्क ७	२०६०
१४.	शान्तिको खोजीमा निस्केका बाल स्रष्टा र कविताहरू	लेख	बालसाहित्य	२०६१
१५.	बन्दीपुरको खड्गदेवी मन्दिर	लेख	गोरखापत्र, जेठ १४	२०६३
१६.	छन्द	लेख	अनुकरणीय	२०६३
१७.	सिर्जनामा दशैँ	लेख	नागरिक, असोज १०	२०६६
१८.	वहा ! तवला-संवाद !	लेख	गोरखापत्र, जेठ १४	२०६७
१९.	परनिन्द्रा : एक खतारनाक रोग	लेख	अप्सरा, वर्ष २, अङ्क ३ अगस्ट	१९९९
२०.	महिलाहरूबाट ज्यादा शिष्टचार खोजिन्छ	लेख	अप्सरा, वर्ष २, अङ्क ६, पृ २१	–

प्रकाशित फुटकर समालोचनाहरूको कालक्रमिक विवरण

क.सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशग्न मिति
१.	व्यङ्ग्यै व्यङ्ग्यको खात उखान टुक्काको साथ	समालोचना	उन्नयन, पिँडाली विशेषाङ्क	२०५०
२.	'चिसो चुल्हो' माहाकाव्यको पात्रविधान	समालोचना	उन्नयन, १४	२०५१
३.	देवकुमारी थापा र उनको प्रलय प्रतिक्षा	समालोचना	रत्नश्री	२०५१
४.	माधवप्रसाद घिमिरे र उनको 'राष्ट्रनिर्माता'	समालोचना	दीपशिखा, पूर्णाङ्क ३	२०५१
५.	जातीयताको शिकार 'सुम्निमा'	समालोचना	ऋनामिका, वर्ष १, अङ्क १	२०५१

६.	कथाकार बी.पी. कोइराला : एक चर्चा	समालोचना	मनोभाव, वर्ष २, अङ्क १	२०५३
७.	नाट्रिड्यामको कुम्पे : पात्रहरूको विसंगति र विचित्रता	समालोचना	उन्नयन, अङ्क २५ श्रावण-पौष	२०५४
८.	आधुनिक नेपाली कथा	समालोचना	वाङ्मय सामालोचना पृ ८४-९०	२०५५
९.	संगीतकी उपासिका : इन्दिरा श्रेष्ठ	समालोचना	इन्दिरा यात्रा, पृ २४६	२०५६
१०.	नेपाली लोककथा र यसका विशेषता	समालोचना	रत्नश्री, वर्ष ३७, अङ्क १, पूर्णाङ्क १८१	२०५६
११.	बधुशिक्षा ; केही सन्दर्भ	समालोचना	बनिता, वर्ष १६,पूर्णाङ्क ५६ असार, साउन, भदौ	२०५६
१२.	अन्धवेगकी पम्फा र पम्फाको अन्धवेग	समालोचना	महिला समालोचक र नेपाली समालोचना, पृ २९१-२९७	२०६२
१३.	देवकोटीय मानवतावादी चिन्तन	समालोचना	गरिमा, वर्ष १, अङ्क ११, पूर्णाङ्क ३२३	२०६६
१४.	नेपाली बालसाहित्य (बालपद्य) मा नारी नाम	समालोचना	नारी स्रष्टा चिन्तन र सिर्जना, पृ ९७	२०६८

प्रकाशित फुटकर निबन्धहरूको कालक्रमिक विवरण

क्र.सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१.	प्रतिक्षामय जीवन	निबन्ध	उन्नयन, अङ्क ५२	२०६१
२.	बन्दीपुरमा बन्दी भयो मन	निबन्ध	स्मारिका, पृ. ३२	२०६२
३.	माया भन्नु स्वर्थ रैछ	निबन्ध	उन्नयन, अङ्क ६३	२०६४

प्रकाशित फुटकर गीतहरूको कालक्रमिक विवरण

क.सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१	म उजाड पतझड हुँ.......	गीत	मधुपर्क, वर्ष २८, अङ्क ९,पूर्णाङ्क ३२० माघ	२०५२
२.	तर्कदैछौ आज भोली	गीत	मिर्मिरे, वर्ष ३, अङ्क ८ मंसिर	२०५८
३.	अरू भन्छन जीन्दगीमा ...	गीत	मिर्मिरे, वर्ष ३१, अङ्क १०	२०५९
४.	कहाँ होला ? कस्तो होला ?	गीत	मिर्मिरे, वर्ष ३२, अङ्क ६, पूर्णाङ्क २१६	२०६०
५.	बाँच्ने आस गर्दा गर्दै	गीत	मिर्मिरे, वर्ष ३३, अङ्क ९, पूर्णाङ्क २३२	२०६१

प्रकाशित फुटकर भूमिका लेखनहरूको कालक्रमिक विवरण

क.सं.	पुस्तक	विधा	लेखक	प्रकाशन श्रोत र मिति
१	मेरो जीवन यात्रा	आत्मकथा	नारायणदत्त शास्त्री	कमलमणि दीक्षित, श्री दरबारखोला: ललितपुर (२०६७)
२	माया भन्नु स्वार्थ रैछ	गीत तथा कविता सङ्ग्रह	रमला भण्डारी	अद्वैतराम भण्डारी तथा संयुक्ता भण्डारी (२०६८)
३	फूलका साथी हामी	बाल कवितासङ्ग्रह	सीताकुमारी साप्कोटा (भट्टराई)	शब्दार्थ प्रकाशन (२०६९)
४	आमाको खोजी	कविता सङ्ग्रह	रेवती राजभण्डारी	गुञ्जन (२०६९)
५	अन्यायको आवाज			
६	अर्न्तद्वन्द्व			२०६३

प्रकाशित फुटकर उखानहरूको कालक्रमिक विवरण

क.सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१.	चाडपर्व र संस्कार विषयका उखानहरू	उखान	युवामञ्च, वर्ष १४, अङ्क ७ पुष	२०५८
२.	नातागोतासँग सम्बन्धित नेपाली उखान	उखान	मधुपर्क, वर्ष ३३, अङ्क ४,पूर्णाङ्क ४४७	२०६३

प्रकाशित फुटकर मुक्तकहरूको कालक्रमिक विवरण

क. सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१.	मुक्तक	मुक्तक	मञ्जुसा, वर्ष ३, अङ्क ३	२०५८

प्रकाशित फुटकर कृतिपरिचयहरूको कालक्रमिक विवरण

क.सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१.	पुष्पलता आचार्यको 'सुरुहिन अन्त्य' कृर्तिको परिचय	कृति परिचय	मधुपकर्क, वर्ष ३०, अङ्क ११, पूर्णङ्क ३४६	२०५४
२.	पुष्पलता आचार्यको 'एक्लो यात्री' कविता सङग्रहको परिचय	कृति परिचय	मधपर्क, वर्ष ३४, अङ्क १, पूर्णाङ्क ३८२	२०५८

प्रकाशित फुटकर अन्तवार्ताहरूको कालक्रमिक विवरण

क.सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१.	मन्थन		मधुपर्क, वर्ष २९, अङ्क १२, पूर्णाङ्क ३३५	२०५४
२.	राष्ट्रकवि सँगको वार्ता आदिकविको चर्चा		भनुदर्शन, वर्ष ३२, अङ्क १, पूर्णाङ्क ७	२०६२
३.	हाम्रो कुराकानी		दीपज्याती आवाज, वर्ष ५, अङ्क २ वैशाख	२०६३
४.			बालबाटिका, फागुन १४	२०६५
५.	राम शर्मासँग प्रभाले लिएको		चुँदी रम्घा, वर्ष ३३, अङ्क ८	२०७१

प्रकाशित सम्पादित कृतिहरूको कालक्रमिक विवरण

क्र.सं.	कृति	प्रकाशन स्रोत
१	वाङ्मय समालोचना	भानुदर्शन, पद्य-प्रवाह, चुँदी रम्घा, पण्डित ज्ञानहरि स्मृति ग्रन्थ
२	वाङ्मय समालोचना	नेपाली वाङ्मय प्रतिष्ठान : काठमाडौँ
३	भानुदर्शन	भानु प्रतिष्ठान : काठमाडौँ
४	पद्य-प्रवाह	नेपाली वाङ्मय प्रतिष्ठान :काठमाडौँ
५	चुँदी रम्घा	भानु पुस्तकालय : तनहुँ
६	ज्ञानहरि स्मृति ग्रन्थ	क्षेत्रपुर : चितवन

प्रकाशित बालसाहित्यिक फुटकर रचनाहरूको कालक्रमिक विवरण

प्रकाशित फुटकर बालकविताहरूको कालक्रमिक विवरण

क्र.सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१	रमाइलो खेलमा मेरो उपस्थिति	कविता	सौरभ, वर्ष तेह्रौ, सौरभ पन्ध्रौं	२०५१
२	चस्मा	कविता	मुना, वर्ष ५, अङ्क १, पूर्णाङ्क ९४	२०५१
३	आयो ! आयो !	चित्रकविता	मुना, वर्ष ६, अङ्क १२, पूर्णाङ्क ७२	२०५३
४	ऊ पनि त म जस्तै	कविता	मुना, वर्ष १३, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४६	२०५३
५	खुर्सानी	कविता	शिक्षा सौरभ, वर्ष १५	२०५३
६	लसुन	कविता	मुना, वर्ष १२, अङ्क ४, पूर्णाङ्क १३६	२०५५
७	अम्बा	कविता	नेपाली भाषा कक्षा - ३, पृ. ५९	२०५५
८	बाँदरको फुर्ति	कविता	मुना, वर्ष ८, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ९४ असोज	२०५५
९	केराको आत्मकथा	कविता	बालरत्न, वर्ष १, अङ्क १ वैशाख	२०५६

१०	फर्सी	कविता	मेला, पूर्णाङ्क वैशाख	२०५७
११	बेल ! बेल !,फर्सी, आऊ । सँगै जाऊँ, खोला साथी	कविता	बाललिला, वर्ष १४, अङ्क २१, पूर्णाङ्क २६	२०५७
१२	फर्सी	कविता	मेला, पूर्णाङ्क ४ वैशाख	२०५७
१३	नरिवल	कविता	बालतारा, अङ्क १ शरद	२०५८
१४	मेरी पुतली, सुरी म्याऊँ	कविता	ताराबाजी लै लै, पृ. १३ र २५	२०५९
१५	मेरो भान्सा घर	कविता	बालक	२०५९
१६	पिँजरा र चरा	कविता	बालक, वर्ष ३८,अङ्क ५	२०५९
१७	फुलको कविता	कविता	कान्तिपु, चैत्र १३	२०६०
१८	धत्तेरी चञ्चले	कविता	सुनकेस्रा, वर्ष २, अङ्क ४- ५, पूर्णाङ्क ९१-९२ कात्तिक- मंसिर	२०६०
१९	बालअधिकार	कविता	सहसिर्जना, भाद्र	२०६०
२०	ममताकी छाता	कविता	बालक, श्रावण २९	२०६०
२१	मेरो सानो भाइ	कविता	मुना, वर्ष १४, अङ्क ८, पूर्णाङ्क १६४ साउन	२०६१
२२	क्याङ कुरुङ आए	कविता	मुना, वर्ष १४, अङ्क ५, पूर्णाङ्क १६१ वैशाख	२०६१
२३	भाँडा माझ्न लुगा धोऊ	कविता	मुना, वर्ष १५, अङ्क ४, पूर्णाङ्क १७२ चैत	२०६१
२४	उहिलेको पालामा	कविता	कान्तिपुर, असार ११	२०६१
२५	चुरोटको धुवाँले	कविता	कान्तिपुर, साउन २८	२०६१
२६	राम्रै राम्रो	कविता	बालक, वर्ष ४१, अङ्क १ वैशाख	२०६२
२७	बाबा आउनु भा छ	कविता	सानो मान्छे, वर्ष १, अङ्क ५	२०६२
२८	उठ ! उठ !	कविता	सजिलो नेपाली माला - १, पृ ३२	२०६२
२९	को खाई ? को खाई ?	कविता	सजिलो नेपाली माला - क, पृ ५२	२०६२
३०	नानी बाच्छी बाँ बाँ	कविता	सजिलो नेपाली माला - ग, पृ. ९	२०६२

३१	मामा घर	कविता	सजिलो नेपाली माला - ख, पृ. ६२	२०६२
३२	रमाइलो गाऊँ	कविता	मुना, वर्ष १६, अङ्क ९, पूर्णाङ्क १८३ भादौ	२०६३
३३	त्यस्तो स्कूल चाँहिन्न	कविता	कान्तिपुर, भदौ ११	२०६३
३४	झरी	कविता	कान्तिपुर, भदौ २	२०६३
३५	पुस्तक मेरो साथी	कविता	कान्तिपुर, चैत १६	२०६४
३६	बत्ती गयो ?	कविता	चिचिला,वर्ष२१, कर्माङ्क २१७	२०६५
३७	रमाइलो ठाउँ	कविता	दीपज्योती आवाज, वर्ष ३, अङ्क १ असार	२०६५
३८	चरी बन्न पाए	कविता	मुना, वर्ष ९, अङ्क ७, पूर्णाङ्क १०३ असार	२०६५
३९	मेरो सानो घर	कविता	राम्रो नेपाली -३, पृ. ६-७	२०६५
४०	मेरो सानो भाइ	कविता	राम्रो नेपाली - २, पृ. ५४-५५	२०६५
४१	मेरी पुतली	कविता	राम्रो नेपाली-१, पृ. ५४-५५	२०६५
४२	आऊ !	कविता	राम्रो नेपाली - ४, ७०-७१	२०६६
४३	खोला साथी	कविता	राम्रो नेपाली - ५, पृ. ६६	२०६६
४४	द्वन्द्व, बुद्धका आँखा र आमाको आँसु	कविता	सहसिर्जना, पृ. ५५-५७	२०६७
४५	भाग्यमानी शरद	कविता	कान्तिपुर	२०६७
४६	नरोइद्यौ न वाग्मती	कविता	मेरो प्यारो नेपाली-७, पृ. ९७-९८	२०६७
४७	चरी बन्न पाए	कविता	सजिलो नेपाली माला -२, पृ. ९३	२०६९
४८	खोला साथी	कविता	सजिलो नेपाली माला -५, पृ.२०	२०६९
४९	चौतारी	कविता	सजिलो नेपाली माला -३, पृ.७८	२०६९
५०	सभ्यता	कविता	नेपाली कक्षा- ७	२०७०
५१	पाँऊ	कविता	भाषा सागर, भाग- ६	२०७०
५२	मन चरी काली	कविता	मुना, वर्ष ३३, अङ्क ५, पूर्णाङ्क २६९	२०७०
५४	फुलेकाा ती केशले	कविता	मुना, वर्ष २४,अङ्क ३, पूर्णाङ्क २६९	२०७०

प्रकाशित फुटकर बाल कथाहरूको कालक्रमिक विवरण

क.सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१	बोझिलो दृष्टि	बाल कथा	मधुपर्क, वर्ष ३२, अंङ्क ४ भदौ	२०५६
२	अपाङ्ग कलाकारको अपूर्व साहस	बाल कथा	सुनकेस्रा, वर्ष १०, पूर्णाङ्क ५२ श्रावण	२०५७
३	सबै बराबर	बाल कथा	मुना, वर्ष १९, अङ्क ६, पूर्णाङ्क २२२, पृ. ८	-
४	स्यावास अमर	बाल कथा	मुना, वर्ष २५, अङ्क ८, पूर्णाङ्क १७६, पृ. ७३	-

प्रकाशित फुटकर बाल नाटकहरूको कालक्रमिक विवरण

क.सं.	रचना	विधा	पत्रिका	प्रकाशन मिति
१	हराएको घर	नाटक	मुना, वर्ष १७, अङ्क ७, पूर्णाङ्क १९९, असार	२०६४
२	खूप खाइस मिठाई	नाटक	मुना, वर्ष १६, अङ्क २, पूर्णाङ्क १८२	-

२.११ प्रकाशोन्मूख कतिहरू

१. **चरी बन्न पाए** (बालगीत सङ्ग्रह)

२. **नेपाली नाटकका क्षेत्रमा नारायणत्त शास्त्रीको योगान** (अनुसन्धानमूलक कृति)

३. **म पनि बाजा बजाउँछु** (बाल चित्रकथा)

४. **घडी** (बाल चित्रकथा)

५. **जिज्ञासाको जिज्ञासा** (बाल चित्रकथा)

६. **कविता प्रभा** (कविता सङ्ग्रह)

२.१२ विभिन्न संघ संस्थामा आबद्धता

प्रभा भट्टराई समाजमा स्थापित विभिन्न संघ संस्थामा आबद्ध छिन् । उनी संलग्न भएका संघ संस्थाहरू यसप्रकार रहेका छन् :

सदस्य-	नेपाली वाङमय प्रतिष्ठान, काठमाडौं ,
आजीवन सदस्य -	नेपाल बाल साहित्य समाज,
सदस्य -	भानु प्रतिष्ठान,
सदस्य -	भानुभक्त जन्मस्थल विकास समिति तनहुँ ,
सदस्य -	कोठेगोष्ठी परिवार (छन्द कविता) ,
सम्पादक -	वाङ्मय सामालोचना, भानु दर्शन, पद्य प्रवाह, चुँदी रम्घा, पण्डित ज्ञानहरि : स्मृति ग्रन्थ,
सल्लाहाकार -	अनुपम साहित्य प्रतिष्ठान, बाल बगैंचा मासिक,
सल्लाहाकार -	स्रष्टा प्रतिष्ठान : नेपाल ,
उप- प्रध्यापक -	पद्‌मकन्या क्याम्पस, त्रि.वि. काठमाडौं ।

२.१३ पुरस्कार तथा सम्मान

प्रभा भट्टराई सानैदेखि जुनसुकै काम गर्दा पनि लगनशीलतापूर्वक गर्ने, त्यसमा उच्च सफलता प्राप्त गर्न चाहने नारी प्रतिभा हुन् । प्रभा विद्यार्थी जीवनदेखि नै मेहनती र लगनशील थिइन् । उनी कक्षा तिनमा पढ्दा विद्यालय भरिका विद्यार्थीहरू मध्ये दोस्रो स्थान प्राप्त गरेर पुरस्कार प्राप्त गरेकी थिइन् भने एस.एल.सी. मा जिल्ला भरिका छात्राहरू मध्ये दोस्रो स्थान हाँसिल गरेर शिक्षा कार्यालयले वितरण गर्ने पुरस्कार प्राप्त गरेकी थिइन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) यसरी बाल्य अवस्थादेखि नै पुरस्कार प्राप्त गर्न सफल भएकी भट्टराईले धेरै पुरस्कार र सम्मान प्राप्त गरेकी छन् । हालसम्म उनले आफ्नो जीवनमा साहित्य सेवा र विभिन्न राम्रो कार्य गरे वापत प्राप्त गरेका सम्मान र पुरस्कारहरू यसप्रकार रहेका छन् :

२०४२ -	अर्जुन स्वर्ण पदक, स्नातक नेपाली रचना परीक्षमा प्रथम स्थान प्राप्त गरेकोमा त्रि.त्रि. बाट प्रदान ।
२०५१ -	ललिता काव्य पुरस्कार र पदक, तृतीय राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा सिताराम साहित्यिक प्रतिष्ठानद्वारा प्रदान ।

२०५८ - गाउँ सेवा सम्मान, गाउँ सेवा कोष तनहुँ ।

२०६८ - लेखनाथ काव्य पुरस्कार, शास्त्रीय छन्द कविताको रचना एवम् छन्द काव्यको प्रचार अभियानमा विशिष्ट योगदान गरेवापत त्रिमूर्ति निकेतनद्वारा प्रदान ।

२०६८ - प्रशंसा-पत्र, विद्यालयले आयोजना गरेको बसन्त काव्य गोष्ठीमा उत्कृष्ठ कविता वाचन गरी श्रोताहरूको निण्नर्यबाट उत्कृष्ठ ठहरिएकोमा दीपज्याती शैक्षिक प्रतिष्ठान प्रा.लि.द्वारा प्रदान ।

२०६९ - प्रशंसा-पत्र, विद्यालयले आयोजना गेरेको वसन्त काव्य गोष्ठीमा उत्कृष्ठ कविता वाचन गरी श्रोताहरूको निण्नर्यबाट उत्कृष्ठ ठहरिएकोमा दीपज्याती शैक्षिक प्रतिष्ठान प्रा.लि.द्वारा प्रदान ।

२०६९ - सगरमाथा वाङ्मय प्रतिष्ठान पद्महरि पुरस्कार, नेपाली भाषा साहित्यमा विशिष्ट योगदान गरेवापत सगरमाथा वाङ्मय प्रतिष्ठानद्वारा प्रदान ।

२०७० - प्रेमदत्त-गोमा त्रिपाठी स्मृति साहित्य सम्मान पुरस्कार, नेपाली छन्दोबद्ध कवितामा नवगतिशीलता र विशिष्टताका साथै साहित्यिक प्रवर्धनका निम्ति निरन्तर साधनारत रही विशिष्ट योगदान गरेवापत प्रेमदत्त-गोमा त्रिपाठी प्रतिष्ठानद्वारा प्रदान ।

२०७१ - सम्मान-पत्र, नेपाली भाषा साहित्य र कलामा सृर्जनात्मक विविधता गर्दै भाषिक एवम् साहित्यिक गतिविधिको विस्तारमा राष्ट्रलाई योगदान पुऱ्याएवापत दीपज्याती आवासीय मा.वि. द्वारा प्रदान ।

२०७१ - अभिनन्दन-पत्र, बाल कविता, बाल कथा, शास्त्रीय सुमधुर विविध लय चेतना साथै कविता सङ्ग्रह प्रकाशन र केही अनुसन्धानत्मक तथा विचारात्मक रचनाको प्रकाशन एवम् साहित्यिक सङ्ठनमा सक्रिय भएवापत नरेन्द्र वाङ्मय निधि तथा नुवाकोट साहित्यिक प्रतिष्ठानद्वारा प्रदान ।

2012AD – Ambassador for peace, Universal peace federation.

परिच्छेद-तीन

प्रभा भट्टराईको व्यक्तित्व

३.१ प्रभा भट्टराईका व्यक्तित्वका पाटाहरू

मानिस सामाजिक प्राणी हो । ऊ समाजबिना बाँच्न सक्दैन । त्यसैले उसले बाँच्ने आधार भनेकै समाज हो र ऊ स्वतन्त्र भएर आफु जन्मिएको समाजमा बाँच्न चाहँन्छ । यसरी हरेक मानिसले समाजभित्र रहेर समय, स्थान र परिस्थिति अनुसार भिन्ना-भिन्नै भूमिका निर्वाह गर्दछ । घरमा बस्दा ऊ घरको काम गर्छ भने विद्यालय जाँदा पढ्ने वा पढाउने काम गर्छ । अफिसमा जाँदा ऊ हाकिम वा कारिन्दा बनेको हुन्छ । खेतबारीमा जाँदा सोही व्यक्ति कृषक बन्दछ । यसप्रकार एउटै व्यक्तिले ठाउँ र परिस्थिति अनुसार भिन्ना-भिन्नै भूमिका खेलिरहेको हुन्छ । प्रभा भट्टराईले पनि यो समाजमा बसेर विभिन्न व्यक्तित्व निर्माण गरेकी छन् । उनले कहिले साहित्यका लेख, समालोचना, कविता, गीत, निबन्ध, बालसाहित्यका बाल कथा, बाल कबिता साथै सम्पादनजस्ता विधाबाट व्यक्तित्व निर्माण गरिन् भने कहिले कुशल प्राध्यापक भएर प्रध्यापन गरिन् । यसरी भिन्ना-भिन्नै पक्षहरूको विश्लेषण गर्दै प्रभा भट्टराईको समग्र व्यक्तिगत जीवनका पाटाहरूलाई तल विभिन्न शीर्षक र उप-शीर्षकमा राखेर प्रस्तुत गरिएको छ :

३.२ शारीरिक व्यक्तित्व

प्रभा भट्टराईलाई शारीरिक कोणबाट नियाल्दा थोरै लाम्चो अनुहार भएकी, न धेरै मोटी न धेरै दुब्ली न त धेरै अग्ली देखिन्छिन् । करिव पाँच फिट तिन इन्च उचाइ भएकी भट्टराई गहुँगोरो वर्णकी छन् । सधैं हँसिली, निश्चल र स्वाभिमानी भट्टराई आफ्नो परिवार तथा आफन्तलाई पनि खुसी राख्ने कलाले निपूर्ण छिन् । सरल र विनम्र स्वभावकी उनी जीवनका जस्तै कठिन परिस्थितिमा पनि धैर्यवान हुन्छिन् । साडी र ब्लाउजले एकदमै राम्री देखिने भट्टराईलाई कुर्ता सलवारले पनि त्यत्तिकै खुलेको देखिन्छ । प्रभा ज्यादै कठिन परिस्थितिमा पनि विचलित नभई जीवनमा सँधै संघर्षशील र क्रियाशील रहिरहने साहसी र उच्च मनोबल भएकी नारी हुन् । उनी व्यवहारमा प्रष्ट छिन् । कसैसँग बोल्दा उनी निर्भिकताका साथ बोल्छिन् । त्यही स्वभावले गर्दा उनी साथीहरूका बीच पनि प्रिय बन्न पुगेकी छन् । मृदुभाषी, स्पष्ट वक्ता तथा शान्त स्वभाव भट्टराईका आन्तरिक र वाह्य विशेषता हुन् ।

३.३ साहित्यकार व्यक्तित्व

बहुमुखी प्रतिभाकी धनी प्रभा भट्टराईको साहितियक व्यक्तित्व अन्य व्यक्तित्व भन्दा महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । साहित्यका विविध विधा कविता, समालेचना, गीत, निबन्ध, लेख, सम्पादन, बाल कविता, बाल कथाजस्ता विधामा यिनको व्यक्तित्व विस्तार भएको छ । नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा परिचित प्रभा भट्टराईलाई स्रष्टा व्यक्तित्वका साथै द्रष्टा व्यक्तित्वका रूपमा पनि लिन सकिन्छ । भट्टराईले हालसम्म एउटा छन्दोबद्ध कवितासङ्ग्रह, एउटा जीवनीपरक समालोचना कृति, दुई ओटा बाल कवितासङ्ग्रह, दुई ओटा बाल काव्य, एउटा बाल कथासङ्ग्रह, पाँच ओटा बाल चित्रकथा कृति प्रकाशित गरिसकेकी छन् भने एउटा बाल गीतसङ्ग्रह, एउटा अनुसन्धानात्मक कृति, तीन ओटा बाल चित्रकथा र एउटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मूख अवस्थामा छन् । विभिन्न पत्रपत्रिकामा उनका वैचारिक लेखहरू, निबन्ध कविता, गीतहरू फुटकर रूपमा प्रकशित भएका छन् । यसरी नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने साहित्यकार प्रभा भट्टराईको साहितियक व्यक्तित्वका पाटाहरूलाई तल प्रस्ट पारिएको छ :

३.३.१ कवि व्यक्तित्व

कविता विधाबाट आफ्नो साहित्य यात्रा प्रारम्भ गरेकी साहित्यकार प्रभा भट्टराईको जीवनमा कविता विधाको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको पाइन्छ । उनले २०३३ सालमा कक्षा पाँचमा पढ्दा *नेपालआमा* शीर्षकको कविता **बालक** पत्रिकामा छपाएर साहित्य लेखनको सुरुवात गरिन् । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) तर यो पत्रिका उपलब्द हुन नसकेकोले २०३८ सालमा *भानुप्रति* शीर्षकको कविता **पालुवा बोल्छन्** पत्रिकामा सर्वप्रथम प्रकाशित भएकोले यही मितिलाई उनको औपचारिक रूपमा साहित्य यात्रा सुरू भएको मिति मानिएको छ । उनले २०३९ सालदेखि २०५२ सालसम्मका कविताहरूको संरक्षण गर्दै२०६८ सालमा **सरित् सङ्गम** कविता सङ्ग्रह प्रकाशनमा ल्याइन् । उनको यस सङ्ग्रहमा एकहत्तर ओटा फुटकर कविताहरू सङ्गृहीत छन् । यो कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत एकहत्तर ओटा कविताहरूमध्ये अधिकांश कविताहरू विभिन्न समयमा, विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भइसकेका छन् । यस सङ्ग्रहका अधिकांश कविताहरू राष्ट्रिय जीवन सन्दर्भका सेरोफेरोसँग सम्बद्ध रहेका छन् भने कतिपय चाहिँ कविको अर्न्तवैयक्तिक भावुकता र दृष्टि प्रक्षपण भएका छन् । उनको **कविता प्रभा**कविता सङ्ग्रह प्रकाशोन्मूख अवस्थामा रहेको छ । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी)

यसरी साहित्यकार प्रभा भट्टराईले आफुलाई कवि व्यक्तित्वका रूपमा परिचित गराएकी छन् । स्तरीयताका दृष्टिले उनका कतिपय कविताहरूले विद्रोही भावभित्र मिठो संगीत, श्रुतिमधुरता, सरल र राष्ट्रिय जीवनको यथार्थ अभिव्यक्ति दिन सफल भएको पाइन्छ ।

३.३.२ समालोचक व्यक्तित्व

साहित्यकार प्रभा भट्टराई सर्वप्रथम २०५० सालमा **उन्नयन** पत्रिकामा *व्यङ्ग्यै व्यङ्ग्यको खात, उखान टुक्काको साथ* शीर्षकको समालोचना लेखेर समालोचना क्षेत्रमा देखा परेकी हुन् । समालोचना लेखनको प्रारम्भ अरूले समालोचना लेखेको देखेर स्वेच्छाले गरेको भए पनि यसतर्फको सक्रियता भने पेसागत आवाश्यकता एवम् पत्रपत्रिकाको अनुरोधद्वारा बढेको हो । (शोध नायिकाबाट प्राप्त जानकारी) समालोचना लेख्नका लागि प्रायः सबै विधामा चाख राख्ने भट्टराई साहित्यका विविध प्रवृतिमाथि कलम चलाउने समालोचक हुन् भने नारीवादी समालोचनामा पनि उनी अग्रसर रहेकी छन् । उनका हालसम्म एक दर्जनभन्दा बढी फुटकर लेखहरू **उन्नयन**, **रत्नश्री**, **अनामिका**, **मनोभाव**, **गरिमा** जस्ता पत्रिकामा छरिएर रहेका छन् ।

यसैगरी उनको **साहित्यकार शारदा अधिकारी** जीवनीपरक समालोचना पुस्तककार कृतिका रूपमा प्रकाशित प्रकाशित रहेको छ । यसरी विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित एक दर्जनभन्दा माथि फुटकर समालोचना र एउटा जीवनीपरक समालोचनाले प्रभालाई समालोचकको रूपमा चिनाएको छ । मूलत : प्रभावपरक र अंशत : अन्य प्रवृतिको वर्णन गरी समालोचना लेख्ने प्रभाले कविता र आख्यानमा केन्द्रित समालोचनाका साथै नारी लेखनमा केन्द्रित समालोचनातिर झुकाउ राखेको पाइन्छ । भट्टराई बाल साहित्य सम्बन्धी रचनाहरूको पनि समालोचना लेख्न रुचाउछिन् । सामान्य भाषामा समालोचना लेख्न रुचाउने प्रभाका फुटकर समालोचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिका गरिमा, नेपाली वाङ्मय, मधुपर्क, समकालीन साहित्य,उन्नयनमा प्रकाशित छन् । यसरी साहित्यकार प्रभा भट्टराईले समालोचनाको क्षेत्रमा पनि योगदान पुऱ्याएकी छन् । यस क्षेत्रमा पनि उनले आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरेकी छन् ।

३.३.३ सम्पादक व्यक्तित्व

साहित्यकार प्रभा भट्टराईको साहित्यिक परिचयका क्रममा सम्पादक व्यक्तित्वले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । उनले नेपाली साहित्यका विधाभित्र रहेर विभिन्न

कृतिहरू सम्पादन गर्दै आएकी छन् । उनले हालसम्म निम्नानुसार कृतिहरू सम्पदन गरेकी छन् । उनले वाङ्मय समालोचना, भानुदर्शन, पद्य-प्रवाह, चुँदी रम्घा, पण्डित ज्ञानहरि : स्मृति ग्रन्थ जस्ता पुस्तकको सम्पादन गर्दै आएकी छन् । यसरी साहित्यकार प्रभा भट्टराईले सम्पादन क्षेत्रमा पनि आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरेकी छन् ।

३.३.४ लेखक व्यक्तित्व

साहित्यकार प्रभा भट्टराई लेखक व्यक्तित्व पनि हुन् । उनको *नारी महत्ता हिजो र आज* (२०४९) **नारी मञ्च** पत्रिकामा प्रकाशित पहिलो लेख हो । उनका हालसम्म दुई दर्जन जति लेखहरू फुटकर रूपमा **नारीमञ्च**, **युवामञ्च**, **मधुपर्क**, **गोरखापत्र**, **सर्वोत्तम**, **नारीजागरण**, **सुनकेस्रा** जस्ता पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् । उनका लेखहरू नारीसँग सम्बन्धित, विभिन्न तिर्थस्थलहरूसँग सम्बन्धित र समसामयिक विषयवस्तुमा आधारित रहेका छन् । यसरी उनले नारीसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयवस्तुका लेखहरू लेख्दै महिलाहरूलाई अगाडि बढ्नको लागि जागरुक बनाउने खालका, हामीले मनाउँदै आएका विभिन्न चाडपर्वहरूमा बढी खर्च गर्न नहुने आदि सन्देशमूलक भनाईहरू उनका लेखमा पाइन्छन् । यसरी भट्टराईको लेखक व्यक्तित्व पनि महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

३.३.५ गीतकार व्यक्तित्व

साहित्यकार प्रभा भट्टराई साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने स्रष्टा हुन् । उनको गीतकार व्यक्तित्व पनि महत्त्वपूर्ण रहेको छ । प्रभाका आधा दर्जन भन्दा बढी फुटकर गीतहरू मधुपर्क र मिर्मिरे पत्रिकामा छापिएका छन् । उनका म उजाड पतझड हुँ................(२०५२), तर्कदैछौ आजभोलि...........(२०५८), अरू भन्छन् जीन्दगीमा...........(२०५९), कहाँ होला ? कस्तो होला............(२०६०), बाँच्ने आस गर्दागर्दै...............(२०६१) गीतहरू प्रकाशित छन् । उनका गीतहरूमा प्रेम प्रणय भावका साथै जीवनका नीराशावादी भाव भएका छन् । यसरी प्रभालाई गीतकार व्यक्तित्वका रूपमा पनि देखाउन सकिन्छ ।

३.३.६ अनुसन्धाता व्यक्तित्व

साहित्यकार प्रभा भट्टराईका साहित्यिक पाटाहरूको चर्चा गर्दा उनको साहित्यिक अनुसन्धता व्यक्तित्वलाई बिर्सन सकिदैन । साहित्यका क्षेत्रमा अनवरत रूपमा कार्यरत प्रभा कहिले सिर्जनात्मक रचनाहरू कोर्दै साहित्यका भण्डार भर्छिन् भने कहिले साहित्यिक विषयमा समालोचना गर्दै साहित्यिक र कृतिहरूका गुण र दोषलाई नियाल्न पुगेकी छन् ।

यसरी सिर्जनाकर्ता र साहित्यकै क्षेत्रमा खोजमूलक अनुसन्धान गर्नमा उनी तल्लिन भएकी छन् । उनले नेपाली नाटकका क्षेत्रमा नारायणदत्त शाास्त्रीको योगदान शीर्षकको अनुसन्धानात्मक कृति प्रकाशोन्मूख अवस्थामा ल्याएकी छन् । यसरी उनी अनुसन्धान तर्फ पनि लागेकी छन् ।

३.३.७ बालसाहित्यकार व्यक्तित्व

साहित्यकार प्रभा भट्टराईका साहित्यका विविध पाटाहरूमध्येको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण पाटो बाल साहित्यिक व्यक्तित्व हो । भट्टराई आफ्नो साहित्य लेखनको विकास सँगसँगै वि.सं. २०५१ सालदेखि निरन्तर बाल साहित्यमा लागिरहने नारी प्रतिभा हुन् । उनको बाल साहित्य लेखनदेखि लिएर यसको उन्नती र प्रचार-प्रसारमा समेत महत्त्वपूर्ण योगदान रहदै आएको छ । बाल कथा, बाल कविता, बाल चित्रकथा, बाल चित्रकविता, बालनाटक लेख्नेदेखि लिएर विभिन्न रचनाहरू प्रकाशित गर्दै आएकी छन् । प्रभाले बाल साहित्यका लागि नेपाल बाल साहित्य समाजको आजीवन सदस्य भएर विभिन्न रचनाहरू प्रकाशित गर्दै आएकी छन् । नेपाल सरकार पाठ्यक्रम विकास केन्द्र एवम् निजी प्रकाशनद्वारा समेत विद्यालय स्तरीय विभिन्न कक्षाका पाठ्यपुस्तकहरूमा उनका रचनाहरू प्रकाशित छन् । बालबालिकाका लागि प्रभाले पुस्तक लेखिन्, छपाइन् साथै विभिन्न सेमिनारहरूमा भाग लिइरहेकी छन् । प्रभा बालबालिकालाई असाध्यै माया गर्छिन् । विभिन्न बाल कार्यक्रममा भेला भएका बालबालिकासँग कुराकानी गर्दै आफ्ना रचनामा तिनका विचार पनि लेख्ने गर्छिन् । 'बाल साहित्य लेख्न कि आफैँ बालकजस्तो हुनुपर्छ कि आफ्नो बाल्यकाल सम्झनुपर्छ र कहिले बच्चाहरूसँगै घुलमिल हुँदै कुराकानी गर्नुपर्छ भन्ने धारणा प्रभाको बाल साहित्य लेखनगत धाारण रहेको छ । (शोधनायिकाबाट प्राप्त जानकारी) त्यसैले उनले बाल साहित्य लेख्ने प्रेरणा पनि आफ्नै छोराछोरी हुर्कदै गर्दा उनीहरूले गरेका हरेक क्रियाकलापले प्रदान गऱ्यो । प्रभाको बाल साहित्य लेखनको भाषा पनि बालबालिकाले बुझ्ने सरल र रमाइलो खालको हुन्छ । थोरै मात्र नारी बाल साहित्यकारहरूमध्ये उनी पनि अग्र पंक्तिमा देखिने साहित्यकार हुन् । उनका बाल साहित्यका चार दर्जन भन्दा बढी बाल कविता, चार ओटा बाल कथा दुई ओटा बाल नाटक फुटकार रूपमा मुना, सुनकेस्रा, मधुपर्क, नवप्रतिभा, कान्तिपुर, दीपज्योती आवाज, बालताराजस्ता पत्रिका र राम्रो नेपाली, सजिलो नेपालीजस्ता पुस्तकमा प्रकाशित छन् भने नौ ओटा पुस्तककार कृति प्रकाशित छन् । उनका एउटा बाल गीतसङ्ग्रह र तिन ओटा बाल चित्रकथा प्रकाशोन्मूख अवस्थामा छन् । यसरी विभिन्न क्षेत्रबाट प्रभा भट्टराईले बाल बालिकाका लागि महत्त्वपूर्ण पुस्तकहरू लेखेर, छपाएर र उनीहरूसँगै विभिन्न ठाउँहरूमा रमाएर नेपाली बाल साहित्यलाई महत्त्वपूर्ण योगदान

पुऱ्याउँदै आएकी छन् । त्यसैले उनको जीवनको महत्त्वपूर्ण पाटो वा व्यक्तित्व बाल साहित्यकार व्यक्तित्व पनि हुन आएको छ ।

३.३.८ अन्य साहित्यिक सक्रियता

साहित्यकार प्रभा भट्टराई सृर्जनशील व्यक्तित्व हुन् । उनी साहित्य सृर्जनाका हरेक विधामा क्रियाशील भएर लागिपरेकी छन् । कवि, समालोचक, अनुसन्धता, सम्पादक, गीतकार, र बाल साहित्यकार व्यक्तित्वले मात्रै उनको साहित्यिक व्यक्तित्वको परिचय पुग्दैन । उनले यस बाहेक साहित्यका अन्य विविध विधामा कलम चलाएकी छन् । विभिन्न पत्र-पत्रिकामा फुटकर रूपमा उनले अन्तर्वार्ता, निबन्ध, उखान, कृति परिचय लेखेर प्रकाशित गरिसकेकी छन् । उनले **मेरो जीवन यात्रा** (२०६७), **माया भन्नु ईश्वर रैछ** (२०६८), **फुलका साथी हामी** (२०६९),**आमाको खोजी** (२०६९), **अन्यायको आवाज** (   ), **अर्न्तद्वन्द्व** (२०६३), **मेरो सृष्टिः दृष्टि** (पुराना संरचनाहरूको सङ्गालो) जस्ता पुस्तकहरूमा भूमिका समेत लेखिसकेकी छन् । यसका अतिरिक्त उनी विभिन्न साहित्यिक गोष्ठी, सेमिनारहरूमा समेत निरन्तर सहभागी हुँदै आएकी छन् । यसरी साहित्यका विविध विधामा सक्रिय हुनका साथै साहित्यका विभिन्न क्रियाकलापमा सक्रिय भएर लाग्नु साहित्यकार प्रभा भट्टराईको जीवनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो ।

३.४ शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्व

जीवनको करिव आधा समय शिक्षण तथा प्राध्यपन पेसामा विताउन पुगेकी प्रभा भट्टराईका व्यक्तित्वका पाटाहरूमध्ये प्राध्यापन पेसा पनि जीवनको महत्त्वपूर्ण पाटो हो । उनले २०४८ साल फागुन १५ गतेदेखि पद्मकन्या क्याम्पसमा बि.ए.का विद्यार्थीहरूलाई आंशिक शिक्षकका रूपमा नेपाली विषय पढाउन थालिन् । २०५४ सालमा उप-प्राध्यपकमा स्थायी भएर हालसम्म प्राध्यापन गराइरहेकी छन् । यतिमात्र नभएर प्रभाले २०५१ सालदेखि २०५४ सालसम्म त्रि.वि. ललितकला क्याम्पसमा आंशिक शिक्षकका रूपमा प्राध्यापन गरिन् । २०५४ सालदेखि २०५६ सालसम्म पदस्थापन भएर रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पसमा नियुक्ति भयो । उनले यो क्याम्पसमा दुई वर्ष प्राध्यापन गरेपछि पुनः पद्मकन्या क्याम्पसमै सरुवा भयो । त्यसबेलादेखि हालसम्म उनी यही क्याम्पसमा नेपाली विषयमा प्राध्यापन गराइरहेकी छन् । (शोधनायीकाबाट प्राप्त जानकारी) वास्तवमा प्रभा भट्टराईको गहन अध्ययन, कुशल प्राध्यापनको लामो अनुभवले पनि उनको शिक्षक व्यक्तित्व माझिदै र खारिदै गएको देखिन्छ । हाल उनको शिक्षण कला अझ परिष्कृत र गहन रहेको सन्दर्भ पनि उल्लेखनीय रहेको छ ।

चौथो परिच्छेद

प्रभा भट्टराईको साहित्यिक यात्रा, चरण विभाजन र प्रवृति

४.१ जीवनी, व्यक्तित्व र साहित्यिक लेखनका बीच अन्तर्सम्बन्ध

प्रभा भट्टराईको करिव पचास वर्षको जीवनयात्रालाई हेर्दा उनको जीवनचक्र विभिन्न परिवेशबाट गुज्रेको देखिन्छ । मध्यम वर्गमा जन्मिएकी प्रभाले आफ्नो पारिवारिक वातावरणबाट नै साहित्य लेख्ने प्रभाव र प्रेरणा पाएकी हुन् । उनी समाजका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक र प्राकृतिक परिवेशलाई साहित्य लेखनको महत्त्वपूर्ण कारकका रूपमा लिन्छिन् । यसलाई मलजल गर्ने काम उनीभित्र भएको अथक परिश्रम, लगनशीलता र प्रतिभाले नै निर्वाह गर्दै आएका छन् । यिनै लगनशीलता र प्रतिभाको उपजका रूपमा उनको जीवन र उनको भोगाइका हरेक कुरा नै साहित्य भएर देखियो ।

प्रभा भट्टराई एक कुशल शिक्षक र सशक्त साहित्यकार पनि हुन् । उनले आजसम्म कविता, समालोचना, निबन्ध, लेख, बाल साहित्यका बालकविता, बालकथा जस्ता विधामा कलम चलाएर झण्डै एक दर्जन कृतिहरू प्रकाशित गरिसकेकी छन् भने फुटकर रचनाका रूपमा साढे सात दर्जन जति कविता, एक दर्जन भन्दा बढी समालोचना, डेढ दर्जन जति लेख, तिन ओटा निबन्ध, तिन ओटा गीत, दुई ओटा उखान, एउटा मुक्तक, दुई ओटा कृति परिचय, अन्तर्वार्ता पाँच, बालकविता चार दर्जन भन्दा बढी, चार ओटा बाल कथा विभिन्न पत्रपत्रिका **गरिमा**, **कान्तिपुर, मधुपर्क**, **गोधुली**, **मनोभाव**, **कविता**, **युवामञ्च**, **युगान्तर, मिर्मिरे, मुना**, **सुनकेस्रा**, **दीपज्याती आवाजमा** प्रकाशित छन् भने छ ओटा पुस्तक तथा पत्रिकाको सम्पादन गर्दै आएकी छन् । प्रभाका एउटा अनुसन्धानात्मक कृति, एउटा कवितासङ्ग्रह, तिन ओटा बाल चित्रकथा र एउटा बाल गीतसङ्ग्रह प्रकाशोन्मूख अवस्थामा रहेका छन् । यसका साथै उनले अन्य विभिन्न साहित्यिक पुस्तकहरूमा भूमिकाहरू लेखेर एक सिर्जनशील नारी साहित्यकारका रूपमा आफ्नो व्यक्तित्व निर्माण गरिसकेकी छन् । उनका मौलिक सिर्जनाहरू सहज, सरल तथा मिठासपूर्ण अभिव्यक्तिका साथै सामाजिक यथार्थतालाई विभिन्न उखान, टुक्का, अलङ्कार, बिम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट कतै व्यञ्जनात्मक प्रस्तुति र कतै अभिधात्मक प्रस्तुतिका कारण उनको साहित्यले उचाइ प्राप्त गर्न सफल भएको छ । व्यञ्जनात्मक, अभिधात्मक र व्याङग्यात्मक प्रस्तुति नै उनका साहित्यिक विशेषता हुन् । लगनशीलता, दृढता र विद्यार्थी अवस्थादेखि नै साहित्य प्रतिको

सचेत भावानाले अभिप्रेरित साहित्यिक व्यक्तित्व मध्येमा पनि उनको कवि व्यक्तित्व र बाल साहित्यिक व्यक्तित्व बढी उज्वल देखिएको छ । उनको कवि व्यक्तित्वलाई मार्गनिर्देशन गर्नमा भने अन्य व्यक्तित्वहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

दुई सन्तानकी आमा भट्टराई तिनको लालनपालन, शिक्षा-दीक्षा र आजीविकाका क्रममा आफ्नो लामो जागीरे जीवनका कारणबाट उनले साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माणका क्रमामा प्रसस्त संघर्ष गर्नु परेको देखिन्छ । नेपाली विषयमा उप-प्राध्यापक भट्टराईले सामाजिक र मानवीय न्यायको पक्षमा वकालत गर्दै सामाजिक विकृति, विसङ्गति, अन्याय, अत्याचार, मनभित्रका छटपटी, उकुसमुकुस, आन्तरिक चेतनाको प्रवाहजस्ता प्रवृति अङ्गालेर साहित्य लेख्ने नेपाली समाजकी सफल नारी साहित्यकार हुन् ।

प्रभा भट्टराईले जीवनका पचास वसन्त पार गर्दा नगर्दै आजसम्म आइपुग्दा आफ्ना जीवनका भोगाइ तथा व्यक्तित्वका अनेक पाटाहरू निर्माण गरेकी छन् । यी मध्ये पनि उनको साहित्यकार व्यक्तित्व अन्य व्यक्तित्वको तुलनामा बढी टड्कारो रूपमा देखा पर्दै अएको छ । साहित्य सिर्जनामा आफुले देखेका, सुनेका र भोगेका घटनाहरूलाई स्पष्ट, सरल र सहज शैलीमा अभिव्यक्तिमा आफ्नो निजत्व समेत कायम गर्न सफल भएकी स्रष्टा भट्टराईले साहित्य सिर्जनामै झण्डै चार दशक समय बिताइसकेकी छन् यद्यपि उनी साधनाशील र सृजनारत देखिन्छिन् । यसरी परिश्रमी भट्टराईको जीवनी र साहित्य सिर्जनका बीचमा एक अर्काको प्रभाव र अन्तःसम्बन्ध स्पष्ट रूपमा परिलक्षित भएको देखिन्छ ।

आफ्नो जीवन भोगाइका क्रममा भोगेका तितामीठा अनुभव एवम् दुःख सुखका क्षणहरूलाई लेखनका माध्यमबाट अभिव्यक्त गर्ने गरेकी भट्टराई नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा कवि, समालोचक, निबन्धकार, कथाकार, गीतकार, सम्पादक व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित हुन पुगेकी छन् । साहित्य साधनामा लामो समय यात्रा पार गरिसकेकी भट्टराईका साहित्यका प्रवृतिगत घुम्ती र मोडहरूको निर्क्योल, सीमाङ्कन, विश्लेषण र विवेचना गर्नका लागि उनको साहित्यिक यात्राको चरण विभाजनको आधार र औचित्यको अध्ययन गर्न आवाश्यक देखिन्छ ।

४.२ चरण विभाजनको औचित्य र आधार

साहित्यकारको साहित्य यात्रामा विभिन्न मोडहरू आउँदछन् । यस्ता मोड वा घुम्तीहरूले नै स्रष्टाका सिर्जनात्मक प्रवृतिहरूमा परिवर्तन गराउन सक्छन् । साहित्यकार प्रभा भट्टराईको साहित्यिक यात्रामा पनि विभिन्न मोडहरू आएको पाईन्छ । ती मोडहरू

कसरी र कुन ठाउँमा परिवर्तन भएका छन् भनी हेर्नका लागि उनको साहित्यिक यात्राको चरण विभाजन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

सहित्यकारका साहित्यिक यात्रामा फरक मोड देखिनुमा विभिन्न कारणहरू हुन सक्छन् । यसमा साहित्यकार हुर्केको समाज र समाजमा विद्यमान सामानिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षिक र राजनीतिक वातावरण भित्रको जीवन भोगाइले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । साहित्यिक यात्राको चरण विभाजन साहित्यकारका साहित्यिक रचना गर्ने प्रारम्भिक अवस्था र प्रौढ अवस्थाका साहित्यिक दृष्टिकोणमा परिवर्तन आयो भने उनीहरूको साहित्यिक कृतिहरूको विश्लेषण गर्नका लागि आवश्यक पर्दछ । साहित्यकारका समग्र साहित्यिक यात्राको अध्ययन गर्न चरण विभाजनले सहज बनाउँदछ । यसरी नै कृतिहरूको परिमाण, तिनको प्रकाशन, समय, गुणस्तर परिवर्तन, साहित्यिक धारणगत प्रवृतिको अन्तःविकास आदि आधारमा समेत चरण विभाजन गर्न सकिन्छ । यिनै आधारबाट साहित्यकार प्रभा भट्टराईका लगभग चार दशक समय खर्चिएर रचना गरिएका विभिन्न विधागत कृतिहरूको प्रवृतिगत विशेषताको सीमाङ्कन गरी चरण विभाजन गरिएको छ ।

४.३ चरण विभाजन

साहित्यकार प्रभा भट्टराईको लेखनको प्रारम्भ तथा विकासका आधारमा उनको लेखन यात्रालाई दुई चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ :

४.३.१ प्रथम चरण (२०३८ – २०५० सम्म)

साहित्यकार प्रभा भट्टराईको साहित्य लेखन यात्रा *नेपाल आमा* शीर्षकको कविताबाट वि.सं. २०३३ सालदेखि भएको जानकारी उनीबाट भए पनि उनको यो कविता प्रकाशित भएको बालक पत्रिका उपलब्ध नभएका कारण उनको औपचारिक लेखनयात्रा *भानुप्रति* शीर्षकको कविता वि.सं. २०३८ सालमा **पालुवा बोल्छन्** पत्रिकामा प्रकाशित पछि भएको हो । यस चरणमा भट्टराईले विशेष गरेर कविता विधामा कलम चलाएको पाइन्छ साथै एउटा फुटकर *लेख नारी महत्ता हिजो र आज* (२०४९) र एउटा फुटकर समालोचना *व्यङ्ग्यै व्यङ्ग्यको खात, उखान टुक्काको साथ* (२०५०) प्रकाशित छन् भने *सरित सङ्गम* (२०६८) मा रहेका सम्पूर्ण कविताहरू यसै चरणमा लेखिएका हुन् । यो सङ्ग्रह प्रकाशनका निम्ति वि.सं. २०५२ सालमै ने.प्र.प्र.मा दर्ता गराएको भए पनि वि.सं. २०६८ सालमा करिव पन्ध्र वर्षको गर्भबास पछि प्रकाशित भयो ।(शोधनायिकाबाट प्राप्त जानकारी)यो उनको छन्दोबद्ध कविता सङ्ग्रह हो । यसमा एकहत्तर ओटा फुटकर कविताहरू सङ्गृहीत छन् ।

भट्टराईको **सरित् सङ्गम** कृतिभित्र रहेका अधिकांश कविताहरू विभिन्न समयमा विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । करिव सत्र वर्ष लामो भट्टराईको प्रथम चरणका समालोचना र लेख अत्यन्तै सरल र सामान्यरहेका छन् भने कविताहरूमा उनको कवित्व प्रस्फुटन हुने मौका मौका पाएको देखिन्छ । भट्टराईले यस चरणका कविताहरू विशेष गरेर प्रकृति र समाजलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर रचना गरेकी छन् । समाजमा भएका सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक आदि विविध क्षेत्रमा देखिएका विकृति, विसङ्गतिलाई समेटेर कविता लेख्नु उनको कविता लेखनको प्रवृतिका देखिन्छ । त्यसैगरी प्रकृतिप्रेम, देशप्रेम, जन्मभूमिप्रतिको अघात माया, नारी चेतना आदि पनि उनका कविता लेखनका प्रवृति हुन् । भट्टराईले हिंसात्मक परिवेशको चित्रण, युद्धले पीडित भएका मानिसको जीवन भोगाई, शहीदप्रतिको सम्झना र श्रद्धाभाव, स्रष्टाहरूको सम्मान, समसामयिक परिवेशको चित्रण र आफ्ना निजात्मक भावानालाई पनि समेटेर कविता रचना गरेकी छन् ।

यसरी साहित्यकार प्रभा भट्टराईको लेखनयात्राको प्रथम चरण प्रारम्भिक चरण भएता पनि समाजप्रति निकै सचेत, परिवर्तनमा विश्वास राख्ने, स्वच्छन्द भाव विचारको लेपन गरेर छन्दमा कविता लेख्ने कविका रूपमा देखिन्छिन् । भाव र विचारको सुन्दर संयोजनले कविताहरू बौद्धिक बनेका छन् भने उनको कवितामा प्रसस्त सम्भाव्यता देखिन्छ । यिनै कविताहरूले भट्टराईलाई समसामयिक धारामा रहेर कविता लेख्ने कविका रूपमा चिनाएको छ ।

४.३.२ दोस्रो चरण (वि.सं २०५१ – हालसम्म)

साहित्यकार प्रभा भट्टराईको लेखनयात्राको दोस्रो चरण वि.सं. २०५१ सालदेखि हालसम्म रहेको छ । भट्टराईको साहित्य लेखनको दोस्रो चरण *रमाइलो खेलमा मेरो उपस्थिति* शीर्षकको बाल कविता वि.सं. २०५१ सालमा**सौरभ** पत्रिकामा प्रकाशित भएपछि सुरू भएको हो । उनले दोस्रो चरणमा पहिलो चरणका कविता र समालोचना विधालाई निरन्तरता दिँदै निबन्ध, गीत, भूमिका लेखन, उखान, कृति परिचय र बाल साहित्यका बाल कविता, बाल कथा र बाल नाटकमा समेत कलम चलाएकी छन् । उनका हालसम्म विभिन्न विधाका तेर ओटा कृति प्रकाशन गरिसकेकी छन् । यी कृतिहरूमध्ये बार ओटा कृति दोस्रो चरणमा लेखेर यसै चरणमा प्रकाशित भएका छन् भने **सरित् सङगम** (२०६८) कविता प्रथम चरणमा लेखेर दोस्रो चरणमा प्रकाशित भएको छ । यिनका यस चरणका पुस्तकाकार कृतिहरूमा **पोसिला कविता** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **मेरो सानो भाई** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **सन्तु र सुगा** बाल कथासङ्ग्रह (२०६१), **म के बनूँ ?** बाल

खण्डकाव्य (२०६३), **गीतापापा** बालकाव्य (२०६४), **साहित्यकार शारदा अधिकारी** जीवनी (२०६७), **सरित् सङ्गम** छन्दोबद्ध कवितासङ्ग्रह (२०६८), **सुनकेसरी मैयाँ** बाल काव्य (२०६९), **करेसाबारीमा कमल** बाल चित्रकथा (२०७०), **रमाइलो यात्रा** बाल चित्रकविता (२०७१), **बुनुको झोला** बाल चित्रकविता (२०७१), **हात्ती र जुत्ता** बाल चित्रकथा (२०७१), **पूजा** बाल चित्रकथा (२०७१) प्रकाशित भइसकेका छन् भने अन्य फुटकर रचनाहरू विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित छन् । उनका तेर ओटा कृतिमध्ये एघार ओटा कृति बाल साहित्यकै कृति रहेका छन् । भट्टराईले दोस्रो चरणमा आएपछि बालसाहित्य लेखनको प्रारम्भ गरेकी हुनाले यसैलाई आधार मानेर उनको दोस्रो चरणलाई छुट्याइएको छ । उनले बालबालिकाका लागि उनीहरूको मनोभावाना बुझेर मनोरञ्जनात्मक, बौद्धिक, नैतिक र रचानात्मक ज्ञान दिने साहित्यको रचना गरेकी छन् । उनी बालसाहित्यसम्बन्धी विविध सेमिनार, गोष्ठी साथै विविध कार्यक्रममा समेत भाग लिदै बालबालिकासँग धुलमिल हुँदै बालसाहित्यको रचना गर्ने गर्छिन् । सरल र सवेद्य बालसाहित्य लेखन, प्रभावपरक र जीवनीपरक समालोचना लेखन, विधिन्न ठाउँको जानकारीमूलक निबन्ध लेखन र राष्ट्रप्रेम, जन्मभूमिप्रतिको माया, प्राकृतिक सौन्दर्यताको चित्रण, सामाजिक विकृति र विसङ्गतिको चित्रण, हिंसात्मक परिवेशको चित्रण, शान्तिको आह्वान, आदि यस चरणका कविता एवम् साहित्यिक कृतिहरूका प्रवृतिगत विशेषता रहेका छन् ।

४.४ निष्कर्ष

प्रभा भट्टराई नेपाली साहित्यको समसामयिक धाराका उल्लेखनीय प्रतिभा हुन् । यिनले वि.सं ३०३८ सालमा *भानुप्रति* शीर्षकको कविता **पालुवा बोल्छन्** पत्रिकामा छपाएपछि औपचारिक लेखनयात्रा सुरू गरेकी हुन् । भट्टराईको साहित्य लेखनयात्रामा फरक-फरक मोडहरू देखिन्छन् । भट्टराईको लेखनयात्राको पहिलो चरणमा थोरै समालोचना र छन्दका कविताहरू रचना गरेकी छन् । समालोचनामा प्रभावपरक लेखनशैली देखिनु उनको समालोचकीय विशेषता हो । त्यसैगरी कविता लेखनमा छन्दोबद्ध कविता लेखन, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विकृति र विसङतिको चित्रण गरिएका कविता, हिंसात्मक परिवेशको चित्रण, प्रकृतिको चित्रण, राष्ट्रप्रेमजस्ता विषयवस्तु लिएर कविता लेख्नु उनको प्रवृति रहेको छ ।

प्रभा भट्टराईको लेखनयात्राको दोस्रो चरणमा बालसाहित्यलाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिँदै लेखेका बालबालिकाका लागि मनोरञ्जनात्मक, बौद्धिक, नैतिक, स्वास्थ्यबर्द्धक र रचनात्मक रचनाहरू रहेका छन् । बालसाहित्यका कृतिहरू एघार ओटा, जीवनीपरक समालोचना एउटा

र प्रथम चरणमा लेखिएका फुटकर कविताको सङ्गालो **सरित् सङ्गम** कृति पनि यसै चरणमा प्रकाशित छ । बालबालिकाको मनोभावाना अनुसारको बालसाहित्य रचना गर्नु, विभिन्न ठाउँहरूको जानकारीमूलक निबन्ध लेख्नु, प्रभावपरक र जीवनीपरक समालोचना लेखन, प्रकृति र समाजलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर समाजमा देखिएका विकृति, विसङ्गतिको चित्रण गर्नु, राष्ट्रप्रेम, जन्मभूमिप्रतिको माया, हिंसात्मक परिवेशको चित्रण र कविकै जीवनभोगाइका विविध पक्षलाई समेटेर कविता लेखन उनका दोस्रो चरणका साहित्यिक लेखनका प्रवृति रहेका छन् । यसरी उनको प्रवृतिगत भिन्नता र विधागत भिन्नताका आधारमा यिनको साहित्यिक यात्राको चरण विभाजन गरिएको हो । यी सबै विषयको अध्ययन गर्दा उनलाई समसामयिक धाराको उल्लेखनीय प्रतिभाका रूपमा रहेर साहित्य सृर्जना गर्ने साहित्यकारका रूपमा चिनाउन सकिन्छ ।

पाँचौं परिच्छेद

प्रभा भट्टराईको कृतित्वको अध्ययन तथा विश्लेषण

वि.सं. २०३८ सालदेखि *भानुप्रति* शीर्षकको कविता **पालुवा बोल्छन्** पत्रिकामा प्रकाशित गरी साहित्य लेखनको क्षेत्रमा औपचरिक रूपमा देखा परेकी प्रभा भट्टराईले झण्डै चार दशक लामो साहित्ययात्रा पार गरिसकेकी छन् । यिनले आफ्नो साधनाको क्षेत्रलाई नेपाली साहित्यका कविता, लेख तथा समालोचना, निबन्ध, गीत, भूमिका लेखन र बालसाहित्यका बाल कथा, बाल कविता र बाल नाटक जस्ता विधामा कलम चलाएकी छन् । भट्टराईका हालसम्म विभिन्न विधाका तेर ओटा पुस्तककार कृति प्रकाशित भइसकेका छन् । ती कृतिहरूमा : **पोसिला कविता** बाल कविता सङ्ग्रह (२०६०),**मेरो सानो भाइ** बाल कविता सङ्ग्रह (२०६०), **सन्तु र सुगा** बाल कथा सङ्ग्रह (२०६१),**म के बनूँ** बाल-खण्डकाव्य (२०६३),**गीता पापा** बाल काव्य (२०६४), **साहित्यकार शारदा अधिकारी**(जीवनी) जीवनीपरक समालोचना (२०६७), **सरित् सङ्गम** छन्दोबद्ध कविता सङ्ग्रह (२०६८), **सुनकेसरी मैया** बाल काव्य (२०६९),**करेसाबारीमा कमल** बाल चित्रकथा (२०७०), **रमाइलो यात्रा** बाल चित्रकथा (२०७१), **बुनुको झोला** बाल चित्रकथा (२०७१), **हात्ती र जुत्ता** बाल चित्रकथा (२०७१),**पूजा बाल** चित्रकथा (२०७१) हुन् ।

माथि उल्लेखित कृतिहरूको विश्लेषण बाल साहित्य र वयस्क साहित्य गरी दुई भागमा विभाजन गरी क्रमश : यस परिच्छेदमा विश्लेषण गरिएको छ । बालसाहित्यका बाल कविता, बाल कथा, बाल काव्य, बाल खण्डकाव्यलाई बाल साहित्यकै विधा तत्वका आधारमा, बाल चित्रकथाको कृतिपरिचय, **साहित्यकार शारदा अधिकारी** (जीवनी) जीवनी परक समालोचनाको सामान्य विश्लेषण र **सरित सङ्गम** छन्दोबद्ध कविता सङ्ग्रहको कविता तत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१ वालसाहित्यिक कृतिहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण

५.१.१ 'पोसिला कविता' कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण

५.१.१.१ परिचय

पोसिला कविता बाल कवितासङ्ग्रह वि.सं. २०६० सालमा साझा प्रकाशनबाट प्रकाशित भट्टराईको प्रथम प्रकाशित पुस्तककार कृति हो । यो कृति उनको लेखनयात्राको दोस्रो चरणमा पर्दछ । पन्ध्र पृष्ठ लमाइ भएको यो सङ्ग्रहमा भट्टराईका पन्ध्र ओटा फुटकर कविताहरू सङ्गृहीत छन् । यस कृतिमा कलाकार सुरेन्द्रराज भट्टराईले चित्रहरू बनाएका

छन् । यसको बाहिरी आवरणमा लसुन, फर्सी, मेवा, केरा आदिको चित्र मानिसजस्तै देखिने गरी बनाइएको छ साथै पोसिला कविता भनी यो कृतिको नामकरण गरिएको छ । यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूमा *अनार, अम्बा, अदुवा, अमला, आँप ,उखु, केरा, खुर्सानी,फर्सी, बेल, तुलसी, नरिवल, नास्पति, रूखकटहर* र *लसुन* शीर्षकका कविताहरू रहेका छन् । यी कविताहरूले पोसिला पोसिला फलफूल र तरकारीहरू सेवन गर्दा मानिसको शरीरलाई स्वस्थ राख्छ भन्ने सन्देश दिएकोले यस कृतिको शीर्षक पोसिला कविता सार्थक र औचित्यपूर्ण रहेको छ । यस कृतिको विश्लेषण कविताका विधातात्विक आधारमध्ये शिल्पसंरचना, विषयवस्तु वा मूलभाव, भाषाशैली र निष्कर्ष आदि कोणबाट गरिएको छ :

५.१.१.२ शिल्पसंरचना

प्रभा भट्टराईद्वारा रचित **पोसिला कविता** शीर्षकको कृति चार पाउको एक श्लोक भएको जम्मा पैंतालिस श्लोकमा संरचित बाल कवितासङ्ग्रह हो । पन्ध्र पृष्ठ लामो आयामको यो सङ्ग्रहभित्र पन्ध्र आटै कविताहरू रहेका छन् । यो कृतिका पन्ध्र ओटै कविताका प्रत्येक कविता तीन- तीन श्लोकमा संरचित छन् । चौध अक्षरको लोकलयमा संरचित यस कृतिमा सबै कविताहरू गेयात्मक किसिमका छन् । यस कृतिभित्रका कविताहरूको अध्ययन गर्दा समग्र कविताहरू विभिन्न पंक्तिमा विभाजित भए पनि सम्पूर्ण कविताहरूको मूलभाव आदि, मध्य र अन्त्यको क्रम मिलेको हुँदा यसको सङ्ठन व्यवस्था पनि सुगठित रहेको छ ।

५.१.१.३ विषयवस्तु वा मूलभाव

पोसिला कविता बाल कवितासङ्ग्रहमा विभिन्न पन्ध्र ओटा उपयोगी बोटविरुवा र फलहरूको बारेमा लेखिएका कविताहरू सङ्गृहीत छन् । यसमा मानिसको सरीरका लागि हितकारी हुने विरुवा र फलहरूको परिचय गराउने र तिनका गुण तथा लाभलाई कवितात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्ने काम भएको छ । यस सङ्ग्रहभित्र रहेका *अनार, अमला, अदुवा, बेल, तुलसी, लसुन*जस्ता शीर्षकका कवितामा यी फलफूलले मानिसको शरीरमा लाग्ने विभिन्न रोगहरूको निराकरण गर्नका लागि अत्यन्तै उपयोगी भएको कुराको जानकारी गराउनु यस सङ्ग्रहको मूख्य सन्देश रहेको छ । यस्तै *अम्बा, फर्सी, खुर्सानी, नास्पती* आदिको सेवनले पनि मानिसको स्वस्थ्यलाई फाइदा गर्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ । यस कवितासङ्ग्रहमा बालबालिकाले बुझ्ने भाषामा फलफूल तथा बोटविरुवाको कस्तो महत्त्व छ र त्यसलाई सही तरिकाले उपभोग गर्दा हाम्रो शरीरलाई कसरी फाइदा गर्छ भन्ने कुराको ज्ञान प्रदान गरेको छ । हाम्रो नेपाली संस्कृति अनुसार हामीले मनाउने विभिन्न चाडपर्व र

धार्मिक कार्यक्रहरूमा केरा, बेल, आँप, नरिवल, तुलसी आदि प्रसादको रूपमा चढाइने कुराको जानकारी पनि कविताहरूको विभिन्न पंक्तिमा आएका छन् । यस कुराको जानकारी दिदै प्रभा भन्छिन् :

वेद अनि पुराणमा हेर मेरो चर्चा
बाँच्दा पनि चाँहिन्छु म, नभै हुन्न मर्दा
निमोनिया, दम, खोकी, ज्वारो निको पार्छु
कीरा मार्छु । सर्पको त विष पनि झार्छु ।

तुलसी, पृ.११

यस सङ्ग्रहभित्रका आँप र तुलसी शीर्षकका कविताहरूमा धार्मिक तथा पौराणिक कुरालाई विषयवस्तुका रूपमा लिइएको छ ।

यसरी सरल भाषामा कविता सुहाउँदा चित्रहरूले गर्दा **पोसिला कविता** कवितासङ्ग्रह साच्चै रोचक र ज्ञानवर्द्धक हुनु र यी बोटविरुवा साथै फलफूल मानिसको जीवनमा अत्यन्तै उपयोगी छन् भन्ने कुरा प्रस्ट पार्नु यस कवितासङ्ग्र भित्रका कविताहरूको मूलभाव रहेको

५.१.१.४ भाषाशैली

यस कृतिको भाषा अत्यन्तै सरल, सहज र सुबोध छ । यस सङ्ग्रहभित्र रहेका 'कसौंडी नै पाक्यो बरु, भात पाक्ने हैन' (पृ. २), 'कौवालाई बेल पाक्यो हर्ष न दु :ख' (पृ.१०) जस्ता उखानको काव्यात्मक प्रयोगले अभिव्यक्तिको शैलीलाई मनोहर र आकर्षक तुल्याएको छ । यस कृतिको विषयवस्तु पोसिला बोटबिरुवा तथा फलफुल बनाइएकोले यसमा बोटबिरुवासँग सम्बन्धित विभिन्न बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारको सहज प्रयोग भएको छ । लोक छन्दमा संरचित यो कृतिका प्रत्येक कवितामा अन्त्यानुप्रासको प्रयोगले बालबालिकालाई गाउनको लागि अत्यन्तै सहज र रमाइलो रहेको छ । अलि जटिलकुराहरू समेटिएको ठाउँमा कविले आफैं अर्थ प्रष्ट्याइदिएकोले यो कृतिको भाषशैली बालबालिकाका निम्ति सरल र संवेद्य रहेको देखिन्छ ।

५.१.१.५ निष्कर्ष

बोटबिरुवा र फलफूलको माध्यमबाट बाल बालिकाहरूलाई कवितात्मक रूपले यसको उपयोगीता र महत्त्वको ज्ञान दिलाउनु यस कृतिको मूल उद्देश्य हो । त्यसैले यो कृति बालबालिका र वयष्कका लागि पनि पठनीय छ । लोकलयमा रचित यस कृतिभित्रका

कविताहरूमा केही हितकारी वस्तुहरूको परिचय गराउदै तिनको गुण र फाइदाहरूलाई सहज रूपमा प्रस्तुत भएको छ । पोसिला खानेकुराहरू फलफूल र बोटबिरुवाहरूलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएका कविताहरू यस कृति भित्र रहेकाले यो कृतिको शीर्षक **पोसिला कविता** सार्थक र औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

५.१.२ 'मेरो सानो भाइ' कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण

५.१.२.१ परिचय

प्रभा भट्टराईको प्रकाशनका आधारमा दोस्रो पुस्तककार कृति **मेरो सानो भाइ** हो । यो उनको लेखनयात्राको दास्रो चरणमा लेखिएको कृति हो । प्राथमिक तहका बालबालिकाहरूको मनोवैज्ञानिक स्थिति अनुरूपको पढाइप्रतिको अभिरुचि, अध्ययन रुचि, जिज्ञासु प्रवृति एवम् सिकाइक्रमको परिधिलाई अझ विस्तृत बनाउन प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्ने अपेक्षासहित पाठ्यक्रम विकासकेन्द्र सानोठीमि भक्तपुरले २०६० सालमा यो कृति प्रकाशनमा ल्याएको हो ।(भट्टराई, २०६०: हाम्रो भनाइ) यो सङ्ग्रहभित्र विविध विषयवस्तुमा लेखिएका *दशैँ,* ***चौतारी****, त्यहि चाहिन्छ, मेरो सानो घर,मेरो सानोभाइ, नानी बाच्छी, धत्तेरी चञ्चले, मेरो पुतली, मामा घर, को खाई को खाई, दिदीको विहे* शीर्षकका एघार ओटा कविताहरू समावेश छन् ।

५.१.२.२ शिल्पसंरचना

मेरो सानो भाइ कवितासङ्ग्रहमा सत्ताइस पृष्ठ लामो छ । यसमा एघार ओटा फुटकर बाल कविताहरू सङ्गृहीत छन् । दुई पाउको एक श्लोक भएको यस कृतिका दश ओटा कवितामा चार चार पाउ र त्यहि चाहिन्छ शीर्षकको कवितामा तीन श्लोक गरी जम्मा त्रिचालीस श्लोकमा संरचित छ । यस कृतिका कविताहरूमा पूर्णविराम, प्रश्नवाचक चिन्ह, विश्मयादिबोधक जस्ता चिन्हको व्यवस्थित प्रयोग भएको पाइन्छ । विभिन्न किसिमका वस्तुको जानकारी र बालबालिकाको मनोभावाना समेटेर लेखिएको यो कृतिका कविताहरूको अभिव्यक्तिको शैली पनि सुमधुर छ भने प्रत्येक पृष्ठको एकापटि कविता र अर्कापटि चित्र दिइएकोले यसको संरचनालाई मनोरञ्जनात्मक र आकर्षक बनाएको छ ।

५.१.२.३ विषयवस्तु वा मूलभाव

मेरो सानो भाइ कवितासङ्ग्रहका कविताहरूमा आजभोलिका बालबालिकाले बिर्सन लागेका विविधखाले ग्रामीण परिवेशका वस्तुहरूको जानकारी दिने कविताहरू रहेका छन् जो

बालबालिकाको मनोभावाना अनुरूप रचिएका छन् । यस कृतिभित्रका कविताहरूको मूलभावलाई क्रमशः व्याख्या गरिएको छ ।

दशैँ कविता नेपालीहरूको महान चाड वडादशैँलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छ । दशैँमा चिउरा कुट्ने, खसी काट्ने, घर पोत्ने, नयाँ लुगा लगाउने, मिठो मसिनो खाने, टिका लगाउने, आफुभन्दा ठूला मानिसबाट आशिर्वाद लिने जस्ता कुराको जानकारी बालबालिकालाई गराउनु यस कविताको मूलभाव हो ।

चौतारीको महत्त्व के कति छ भनेर देखाउनु *चौतारी* कविताको उद्देश्य हो । जस्तै भारी बोकेर थाकेर आए पनि चौतारीमा बसेपछि चिसो हावा चल्ने र शीतल भई थकान नै मेटिने आराम चौतारीबाट पाइन्छ भन्ने कुरा अभिव्यक्त भएको छ ।

त्यहि चाहिन्छ कवितामा बालबालिकाले आफुसँग भएको मिठो खानेकुरा कसैले मागेमा नदिनका लागि अनेक बाहाना बनाउछन् भन्ने कुरा व्यक्त यसरी गरिएको छ :

मलाइ पनि अलिकति
पापा दिने हो ?
यो त जुठो भैसक्यो
अर्को लिने हो ?

त्यहि चाहिन्छ, पृ.१०

*मेरो सानो घर*कवितामा घरको बनोट, खेतबारी, बारीमा भएका फूल, त्यहाँ डुलेका पुतली, गाईको गोठ, बस्नको लागि गुन्द्री, गाईको बाच्छो, बाख्राको पाठो आदिको कवितात्मक जानकारी छ । आजका बालबालिका त्यसमा पनि सहरका बालबालिकाले ग्रामीण परिवेशमा भएका बस्तुहरू बिर्सदै गएकाले जानकारी दिलाउनु यो कविताको उद्देश्य हो ।

मेरो सानो भाइकविताले बालबालिकालाई आफुभन्दा सानालाई माया गर्नुपर्छ भन्ने कुरा सिकाएको छ । यसलाई प्रष्ट पार्ने पंक्ति हेरौं :

सबैजना ज्ञानी-ज्ञानी
भन्छन् मलाइ
म भन्दा नि ज्ञानी छ
मेरो सानो भाइ ।

मेरो सानो भाइ, पृ. १५

बालबालिकालाई सरसफाइमा ध्यान दिन पनि यो कविताले पाठ सिकाएको छ ।

*नानी बाच्छी*कवितामा सानो बाच्छीको चर्चा गर्दै बच्चाहरू उक्त बाच्छीसँग खेल्न मन पराउने कुरा व्यक्त गरी गाईको गोठ, उसले खाने घाँस, बाँध्ने दाँम्लो, आदिको जानकारी दिइएको छ ।

धत्तेरी चञ्चले कवितामा चञ्चले नामको पात्रको माध्यमबाट बजारमा गएर झिँगा भन्केको खाने कुराले झाडा बान्ता गरेको प्रसङ्ग दिँदै बजारमा बेच्न राखिएका सडेगलेका खानेकुराले स्वास्थ्यलाई खराब गर्छ भन्ने कुराको जानकारी दिइएको छ ।

*मेरी पुतली*बालबालिकाहरू अबोध हुन्छन् । उनीहरूले जे देख्छन् त्यो नै सहि हो भन्ने ठान्छन् । यस कवितामा पनि एउटी बालिकाको खेलौना पुतलीलाई कल्ली, चाचा, टीका, गाजल, मादल, पोते, तिलरी आदिको माग आफ्ना अभिभवकसँग गरेको प्रसङ्ग रहेको छ ।

बच्चाहरू स्वभावैले मामाघर जाने भनेपछि खुसी हुन्छन् । शनिबार छुट्टी भएपछि मामाघर जाने भनेर एउटा बच्चाले मामाघरको कल्पना गरेको कुरा मामाघर रमाइलो तरिकाले व्यक्त गएिको छ ।

*को खाई को खाई*कवितामा आमाले आफ्नो बच्चालाई खाना खुवाउँदै स्कुलमा टिफिन खान पाइने, खेल्न पाइने त्यहाँ गुरुहरू र धेरै साथीहरू पनि आउछन भनी झोलामा किताब, कापी, सिसाकलम राखेर पढ्न पठाएको प्रसङ्ग रहेको छ ।

दिदीको विहे कविता बाल मनोविज्ञान प्रयोग गरेर लेखिएको छ । सानी बालिकाको माध्यमबाट आफ्नो घरमा दिदीको विहेको लागि मान्छेहरू आएका, त्यो दिन दिदी पनि साच्चिकै राम्री भएकी, सँधै बाऊने र पिट्ने दिदीले त्यो दिनदेखि माया गर्न थालेका बेला साँझतिर जन्ती आएर दिदीलाई लाने भन्ने कुराले बालिकाको मनमा जिज्ञासा उत्पन्न भई भोज अनि रमाइलो त ठिकै छ तर दिदीलाई चाहिँ किन लानुपर्ने भनेर मनमा निराशा छाएको देखाइएको छ । यस कविताले बालबालिलिकाहरू जिज्ञासु र मायालु हुन्छन् भन्ने कुरा देखाएको छ ।

यसरी बालबाललिकालाई कसरी सृर्जनशील बनाउन सकिन्छ र उनीहरूका स्वभाव कस्ता हुन्छन् तिनीहरूलाई अविभावकले कसरी बुझ्न सक्नुपर्छ भन्ने कुराको ज्ञान दिनु यो कवितासङ्ग्रहको कविताहरूको मूल भाव हो ।

५.१.२.४ भाषाशैली

मेरो सानो भाइ कृतिका कविताहरूको भाषा सरल, सहज र संवेद्य रहको छ । लोकलयमा लेखिएको यो कृतिका सबै कविता गेयात्मक किसिमका छन् । बालबालिकाले बुझ्न सजिलो किसिमका शब्द चयन र छोटा छोटा वाक्यको प्रयोगले लेखन अभिव्यक्तिलाई सुमधुर बनाएको छ ।

५.१.२.५ निष्कर्ष

प्रभा भट्टराईद्वारा लिखित **मेरो सानो भाइ** कविता कृतिभित्र एघार ओटा कविताहरू रहेका छन् । विभिन्न स्वास्थ्य, शिक्षा, खेलकुद जस्ता बालबालिकाका लागि अत्यन्तै आवश्यक कुरालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएका सम्पूर्ण कविताहरू लोकलयमा छन् । सरल भाषामा लेखिएका यी कविताहरूको मूल उद्देश्य बालबालिकालाई विविध कुराको ज्ञान दिनु, उनीहरूलाई सृर्जनशील बनाउनु र उनीहरूको मनोभावाना अविभावकले बुझेर सही मार्ग निर्देश गर्नु भन्ने रहेको पाइन्छ ।

५.१.३ 'सन्तु र सुगा' कथासङ्ग्रहको विश्लेषण

५.१.३.१ परिचय

साहित्यकार प्रभा भट्टराईद्वारा लेखिएको प्रस्तुत **सन्तु र सुगा** (२०६१) बाल कथासङ्ग्रह प्रकाशनका आधारमा तेस्रो र कथासङ्ग्रहका आधारमा पहिलो कथासङ्ग्रह हो । यो भट्टराईको साहित्य लेखनयात्राको दोस्रो चरणमा पर्दछ । यस सङ्ग्रहमा प्रभाका सात ओटा फुटकर रचनाहरू सङ्गृहीत छन् जो यसप्रकार रहेका छन् : *सन्तु र सुगा, हिरा हिरा नै हो,तँ आइपुगिस् मुनु ?, विप्लव बदलियो,चङ्गाको रहर, आमाको दुध, छुच्चि बहिनी प्यारीबहिनी* । रत्न पुस्तक भण्डारबाट २०६१ सालमा प्रकाशित प्रस्तुत बाल कथासङ्ग्रहको उद्देश्य साना-साना नानीहरूलाई मनोरञ्जन दिलाउनु र उनीहरूलाई के गर्न हुने र के गर्न नहुने भन्ने कुराको ज्ञान दिनु रहेको छ । **सन्तु र सुगा** कथासङ्ग्रहको विश्लेषण कथागत तत्वका आधारमा गरिएको छ ।

५.१.३.२ कथानक वा कथावस्तु

प्रभा भट्टराईद्वारा लिखित **सन्तु र सुगा** कथासङ्ग्रह भित्रका विभिन्न किसिमका कथानक भएका सात ओटा फुटकर कथाहरू रहेका छन् । यस सङ्ग्रहभित्रका कथामा प्रभाले विभिन्न शीर्षकहरूबाट कथालाई अगाडि बढाई बढीभन्दा बढी बालबालिकालाई ज्ञान र मनोरञ्जन दिने प्रयास गरेकी छन् । यस सङ्ग्रह भित्रको पहिलो कथा *सन्तु र सुगा*

शीर्षकको कथामा एउटा मानवीय पात्र सन्तु र मानवेत्तर पात्र सुगालाई उभ्याइ कथाको कथानक बनाइएको छ । यस कथामा हजुरबुबाको लागि जन्मदिनको उपहार दिन ल्याएको सुगाको निराशा र पीडा देख्न नसकेर सन्तुले त्यसलाई पिँजडाबाट छोडिदिएको, त्यसपछि सुगा उडेर गएको र त्यो सुगा आफु स्वतन्त्र भएकोमा खुसि भएर उडेकोले सन्तु पनि खुसी भएको कुरा व्यक्त भएको छ । यस कथाले अरूको स्वतन्त्रतामाथि कसैले हस्तक्षेप गर्नुहुदैन भन्ने सन्देश दिएको छ ।

यस सङ्ग्रहको दोस्रो कथा *हीरा हीरा नै हो* शीर्षकको कथा रहेको छ । यसमा एकजना मेहनती विद्यार्थी राजेश भन्ने पात्रलाई प्रमुख बनाएर लेखिएको छ । राजेश पढ्नमा बाठो भएका कारण उसका साथीहरू इर्ष्या गर्दै उसलाई घोकेर बाठो भको भनेर घोकन्ते भन्थे । एकदिन शिक्षकले कक्षामा आकस्मि परीक्षा गराउनुभयो । शिक्षकले धेरै प्रश्नहरू बनाएर समय पाँच मिनेटको राख्नुभयो र परीक्षा गराउनुभयो । यो परीक्षामा पनि राजेश प्रथम भयो । अरू विद्यार्थी छक्क परे किनकि राजेशले एकछिन् मात्रै लेखेर चुप्लागेर बसेको थियो । राजेश प्रथम भएपछि शिक्षकले सबै विद्यार्थीलाई भन्नुभयो तिमीहरूले प्रश्नको माथिपटिको निर्देशन हेऱ्यौ ? त्यहाँ लेखिएको थियो एउटा प्रश्नको मात्रै उत्तर लेख भनेर राजेशले हेरेर उत्तर लेख्यो ऊ प्रथम भयो आखिर हीरा हीरा नै हो भन्दै सबै विद्यार्थीलाई राजेशजस्तो हुन अनुरोध गरे । यस कथाले अरूको डाहा, रिस होईन राम्रो कुरालाई स्वीकार्न सक्नुपर्छ भन्दै सबै बालबालिकालाई सहि बाटोमा ल्याउन मार्गनिर्देशन गर्नु यस कथाको मूलभाव रहेको छ ।

यस **सन्तु र सुगा** कृतिभित्रको तेस्रो कथा *तँ आइपुगिस् मुनु !* हो । यसमा विवेक र एउटा बाख्राको पाठालाई प्रमुख पात्र बनाएर लेखिएको छ । वास्तवमा पशु पनि बच्चालाई खेल्नको लागि नजिकको साथी हुन सक्छ भन्ने कुरालाई देखाइएको छ । कुनै पनि अभिभावकले आफ्ना बालबच्चालाई पढ्न र घरभित्र बसिरहनबाहेक खेल्ने वातावरण र समय उपलब्ध गराउनु पनि अत्यन्तै आवश्यक छ भन्ने भाव यस कथामा रहेको छ ।

कृतिको चौथो कथा *विप्लव बदलियो* हो । यो कथामा मुख्य पात्र विप्लव रहेको छ । उसले सुन्तला बेच्ने टोकरीवालालाई फसाएको छ । यही घटना विद्यालयमा थाहा भएपछि गुरुहरू, बुबाआमा र साथीभाइका अगाडि उसले आफुले गरेको नराम्रो काम प्रति माफी मागेको घटना नै यस कथाको कथावस्तु रहेको छ । मानिसले जानेर वा अन्जानमा गल्ति गर्छ, तर त्यो गल्तिलाई स्वीकार्नु र भविष्यमा असल मान्छे बन्न सहि बाटोमा हिँड्नु नै महान कुरा हो भन्ने कुरा यस कथाको मूलभाव हो ।

यस कृतिको पाँचौ काथा *चङ्गाको रहर* हो । यो कथा रामु र उसकी आमालाई मुख्य पात्र बनाई तयार गरिएको छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएको परिवारमा हरेक कुराको अभाव हुन्छ । बालबच्चाको रहर पूरा गर्नका लागि पनि बाबुआमासँग पैसा हुँदैन । तर हरेक बाबुआमाले आफ्ना छोराछोरीको चाहाना पूरा गर्न हरतरहले लाग्छन् र छोराछोरीले पनि नचाहिने कुरामा बढी जिद्धि गर्नु हुन्न भन्ने भाव यस कथाको रहेको छ ।

यो कृतिको छैंटौं कथा *आमाको दूध* हो । यस कथामा बालबालिका धेरै जिज्ञासु स्वभावका हुन्छन् र दयालु पनि भन्ने कुरा देखाइएको छ । रामु र एउटा गाईको माध्यमबाट यो कथा तयार पारिएको छ । रामुले आफ्ना बाबुआमासँग गाइको सानो बाच्छाको दूध खोसेर नदुहुन आग्रह गरेको छ । आफ्नो आमाको दूध पशु होस् वा मानिस सबैले अघाउन्जेल खान पाउनुपर्छ भन्ने रामुको बाल मनोभावाना छ कथामा व्यक्त गरिएको छ ।

यस कृतिको सातौं तथा अन्तिम कथा *छुच्ची बहिनी प्यारी बहिनी* हो ।यस कथामा प्रशान्तलाई मुख्य पात्र बनाइएको छ । प्रशान्तको घरमा सानी बहिनी जन्मेपछि घरको कामले र बहिनीको हेरचाह बढी गर्नुपर्ने भएकाले प्रशान्तलाई उसका बाबुआमाले समय दिन नसकेको र ऊ यही कारणले बिग्रिएको र पछि बाबुआमाले यो कुरा थाहा पाएर उसलाई पहिलेकै जस्तो मायाँ र व्यवहार गरेपछि पुनः पहिलाको जस्तै भएको प्रसङ्गलाई यस कथाको विषयवस्तु बनाइएको छ । बाबुआमाले साना छोराछोरीमाथि गर्ने व्यवहार जहिले पनि एकै नासे हुनुपर्छ, बाबुआमाको मायाँ बच्चालाई सँधै अपरिहार्य हुन्छ भन्ने कुरा यस कथाको मूलभाव रहेको छ ।

यसरी यस कथासङ्ग्रहभित्र बालबालिकालाई भरपूर मनोरञ्जन र ज्ञान दिने कथाहरू रहेका छन् । हाम्रै समाजमा भएका विविध पक्षलाई समेट्दै लेखिएका यस सङ्ग्रहभित्रका कथाहरू बालबालिकाका लागि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

५.१.३.३ चरित्र वा पात्र

सन्तु र सुगा कथासङ्ग्रहभित्र विविधखाले पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । यसमा मानवीय पात्र सन्तु, राजेश, विवेक, विप्लव, रामु, प्रशान्त आदि रहेका छन् भने मानवेत्तर पात्रहरूमा सुगा, मुनु, गाई आदि रहेका छन् । यस कृतिभित्र सत् र असत् किसिमका पात्रहरू रहेका छन् । सुरुमा असत् प्रवृतिका पात्र भए पनि पछि सुध्रिएका पात्रहरू भएकाले स्थिर नभई गतिशील पात्रहरूको बाहुल्य यस कृतिभित्रका कथामा रहेको छ । मुख्य र गौण पात्रहरूको व्यवस्थित प्रयोगले यस कृतिभित्र रहेका कथाहरूको पात्रविधान राम्रो रहेको पाइन्छ ।

५.१.३.४ उद्देश्य

मुख्यत : बालबालिकालाई विविध विषयमा ज्ञान दिनु र खराब बाटोमा लागेका बालबालिकालाई असल बाटोमा ल्याउनु **सन्तु र सुगा** कथासङ्ग्रहभित्रका कथाको मूल उद्देश्य हो साथै बालबालिकालाई अधिकतम मनोरञ्जन दिदै नैतिक शिक्षा दिनु पनि यो सङ्ग्रहभित्रका कथाको उद्देश्य रहेको छ ।

५.१.३.५ परिवेश

सन्तु र सुगा कथासङ्गह्रभित्रका कथामा मूलतः आन्तरिक र अंशतः बाह्य परिवेश रहेको पाइन्छ । कतैकतै सहरीया परिवेश भए पनि धेरै कथाहरूमा गाउँले परिवेश रहेको छ ।

५.१.३.६ निष्कर्ष

समाजमा रहेका विविध विषयवस्तुलाई समाहित गरी लेखिएका कथाहरूको सङ्ग्रह **सन्तु र सुगा** कृतिभित्र रहेको *सन्तु र सुगा* शीर्षकको कथाबाट यस कृतिको नामकरण गरिएकोले यस कृतिको शीर्षक **सन्तुर सुगा** सार्थक र औचित्यपूर्ण रहेको पाइन्छ । आन्तरिक र बाह्य परिवेशको प्रयोग भएको यो सङ्ग्रहका कथामा मानवीय, मानवेत्तर, महिला, पुरुष, स्थिर, गतिशील, सत्, असत् पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । प्रथम र तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएका यस कृतिका कथाहरूले बालबालिकालाई विविध कुराको ज्ञान दिनु र उनीहरूलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । त्यसकारण बालबालिकाका लागि यो कथासङ्ग्रह अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

५.१.४ 'म के बनूँ ?' बाल खण्डकाव्यको विश्लेषण

५.१.४.१ परिचय

म के बनूँ बाल-खण्डकाव्य **तीनधारा** खण्डकाव्यसङ्ग्रहमा सङ्गृहीत खण्डकाव्य हो । यो कृति बाल सन्दर्भसामग्रीका लागि पाठ्यक्रम विकासकेन्द्रले वि.सं. २०६३ सालमा प्रकाशनमा ल्याएको हो । पाठ्यक्रम विकासकेन्द्रले प्राथमिक तहका विद्यार्थीहरूको मनोवैज्ञानिक, संवेगात्मक तथा बौद्धिक स्थितिलाई लक्षित गर्दै सरल भाषाको माध्यमबाट मनोरञ्जनात्मक पढाइ, शब्द ज्ञान, पठन गति नवीन ज्ञान एवम् खोजपरक धारणको विकास गरी सहपठनको बानीलाई प्रेरित गर्दै स्वअध्ययनमा निरन्तरता दिई उनीहरूले आर्जन गरेको असल सोच, प्रवृति तथा व्यावहारलाई जीवनशैलीमा उतार्न सकून् भन्ने उद्द्श्येले यो खण्डकाव्य सङ्ग्रह प्रकाशन गर्दै आएको छ । (खत्री, २०६३:) यो सङ्ग्रहमा छुट्टाछुट्टै लेखकका छुट्टाछुट्टै शीर्षकका तीनओटा खण्डकाव्य समावेश भएका छन् । जसमा प्रभाको *म*

के बनूँ शीर्षकको खण्डकाव्य रहेको छ । चालिस पृष्ठ लमाइ भएको यो कृतिमा प्रभाको *म के बनूँ* खण्डकाव्यमा एघार पृष्ठ रहेका छन् । प्रस्तुत बाल खण्डकाव्यको विश्लेषण निम्न लिखित तत्वका आधारमा गरिएको छ : शीर्षक,विषयवस्तु वा मूलभाव, शिल्पसंरचना, भाषाशैली र निष्कर्ष ।

५.१.४.२ शीर्षक

म के बनूँ बाल-खण्डकाव्य साना-साना बालबालिकाहरूमा उत्पन्न हुने मनोभावहरूलाई प्रस्तुत गरी आफुभन्दा अग्रज मानिसहरू डाक्टर, इन्जिनियर, पाइलट, शिक्षक, समाजसेवी, नेता, व्यापारी, किसान, सुचीकारजस्ता पेसामा रहेको देखेको र सुनेकोले बालबाललिकाले म के बनूँ भन्ने कुरा उनीहरूलाई हेरेर व्यक्त गरेका छन् । यस खण्डकाव्यको सुरूमा बालबालिकाले अर्काको करकापले केही बन्छुभनि दिनु पर्ने बाध्यता, त्यसपछि उनीहरू आफै बुझ्ने भएपछि आफुभन्दा ठूलालाई देखेर म के बनूँ भन्न थालेको भाव व्यक्त भएको र अन्त्यमा आफ्नो रूचि र चाहनाअनुसार जे बन्न इच्छा छ त्यही बन्नका लागि अभिभावकले प्रेरणा दिएको कुरा भएकोले यस खण्डकाव्यको शीर्षक सार्थक र औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

५.१.४.३ विषयवस्तु वा मूलभाव

साहित्यकार प्रभा भट्टराईको लेखनयात्राको दोस्रो चरणमा लेखिएको *म के बनूँ* बाल-खण्डकाव्य बालबालिकाले उनीहरूको रूची र चाहनाअनुसार आफ्नो भविष्यको निर्णय गर्न पाउनुपर्छ र अभिभावकले पनि यसमा साथ दिनुपर्छ भन्ने मूलभाव रहेको छ । यो खण्डकाव्य सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक विविध विषयवस्तुलाई अङ्गालेर लेखिएको छ । मसिना बालबालिकालाई आफ्ना अविभावकदेखि लिएर अन्य चिनजानका मान्छेले समेत यो बच्चा भविष्यमा गएर वकिल, गायक, पण्डित, न्यायधिस, व्यापारी, कवि, कलाकार, कृषक, खेलाडी, अभिनेता, समाजसेवी आदि बन्छ भन्ने अड्कलबाजी गर्दै बच्चालाई पछि के बन्छउ बाबु नानी भनी सोध्ने र कखरा नै नसिकी सकेको बच्चाले आफ्ना बाबुआमाले यस्तो बन्छ भनेको भरमा म डाक्टर, इन्जिनियर बन्छु भन्न बाध्य हुन्छन् भन्ने कुरालाई व्यक्त गर्दै प्रभा भन्छिन् :

आए भने जहिले नि
ठूलो मान्छे घरमा
एउटै प्रश्न गर्दछन्
बोल्नैपर्छ करमा । पृ. २६

बाबु ! ठूलो भएर
भन तिमी के बन्ने ?
यति सानो मान्छेले
के बुझ्ने र के भन्ने ?

म के बनूँ, पृ २७

यसरी अर्केको करमा बालबालिकाले आफ्नो इच्छा विपरीत नै पढ्नुपर्ने कुरालाई यहाँ व्यक्त गरिएको छ । बच्चाहरू बुझ्ने भएपछि के बन्ने भन्ने कुराको निर्णय आफुले देखेका र चिनेका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूसँग तुलना गर्दै आफु भविष्यमा ठूलो मान्छे होइन असल मान्छे बन्छु भन्ने दार्शनिक भनाइ पनि यस खण्डकाव्यमा व्यक्त भएको छ । यसलाई प्रस्ट पार्ने काव्यको पंक्ति यस्तो रहेको छ :

सोच विचार गरेर
साँचो कुरा भन्छु म
ठूलो मान्छे होइन
असल मान्छे बन्छु म

म के बनूँ, पृ २९

बालबालिकाहरू स्वभावैले जिज्ञासु हुन्छन् । उनीहरू जो जस्तो प्रकारको मान्छे देख्छन् आफु पनि त्यस्तै बन्ने सपना देख्छन् । त्यसकारण उनीहरू विविध पेसा शिक्षक, सिपाही, नेता, इन्जिनियर, वैज्ञानिक, नेता, डाक्टर, पाइलट, कवि, व्यापारी आदि मध्ये आफु कुन पेसा रोज्नु भनेर अलमलमा परेका हुन्छन् । यस्तो अलमलको स्थिति भएको एक पंक्ति हेरौं :

वैज्ञानिक बनौं कि !
बनौं राम्रो डाक्टर
उडाइदिउ कि जाहाज !
गुडाइदिऊँ कि ट्याक्टर ।

म के बनूँ, पृ. ३१

यसरी बाल मस्तिष्कभित्र विभिन्न खाले मनोभावना उत्पन्न हुने गर्दछन् । ती भावनालाई सही मार्गनिर्देशन गर्दै अभिभावकले बालबालिकालाई लक्ष्यमा पुग्नका लागि मदत् गर्नुपर्छ । बालबालिकाको चाहानाअनुसार अगाडी बढ्न दिनुपर्छ । काम र पेसा भन्ने

कुरा कुनै ठुलो सानो हुँदैन । कुमालले माटाका भाँडाकुँडा बनाउछ भने सूचीकारले लुगा सिउँछ । कुमालले लुगा सिउन र सूचिकारले भाँडकुँडा बनाउन नजानेको हुनसक्छ । यसैगरी पेसा भन्ने कुरा ठुलो र सानो हुँदैन रूचि र चाहना अनुसारको काम गर्नुपर्छ भन्ने कुरा प्रस्ट पार्दै प्रभा भन्छिन् :

जस्को रूचि जेमा छ
त्यस्तै काम गर्नु छ
आफ्ना आफ्ना खुवीले
रित्ता डाला भर्नु छ ।

म के बनूँ, पृ. ३३

बालबालिकाले आफ्नो रूचि, क्षमता र दक्षता अनुसार जे बन्न चाहने हो त्यही पेसामा मेहनत गर्नुपर्छ । भोलिका दिनमा देशलाई हराभरा पार्ने क्षमता, शक्ति र उर्जा बालबालिकामै छ । त्यसैले उनीहरूको चाहाना अनुसार सही बाटोमा हिँड्न मार्गनिर्देशन गर्नु सम्पूर्ण अभिभावकको कर्तव्य हो भन्ने भाव यो खण्डकाव्यको मूलभाव रहेको छ ।

५.१.४.४ शिल्पसंरचना

म के बनूँ बाल खण्डकाव्यमा म पात्रलाई मुख्य केन्द्रविन्दु मानेर बालबालिकालाई आफ्नो रूचि र क्षमताअनुसार भविष्यमा के बन्ने भन्ने कुराको निर्णय गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिइएको छ । यस खण्डकाव्यमा पूर्णविराम, अल्पविराम, उद्धरण चिन्ह, विश्मयादिबोधक चिन्हको व्यवस्थित प्रयोग रहेको छ । एउटा अवोध बालकलाई ठूलामान्छेहरूले के बन्छस् ? भनेर दिक्क पार्ने, उनीहरूकै लागि भए पनि अरूले सिकाएको भरमा म यस्तो बन्छु भन्नुपर्ने, बालक आफु अलिक बुझ्ने भएपछि आफुले चिने जानेका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूलाई हेरेर म पनि त्यस्तै बन्छु भन्ने बाल मनोभावना उत्पन्न हुने र उनीहरूको इच्चा अनुसारभविष्यको निर्णय गर्नुपर्ने कुराको जानकारी आदि, मध्य र अन्त्यको क्रम मिलाएर राखेको हुँदा यस खण्डकाव्यको सांगठानिक व्यवस्था पनि सुगठित रहेको छ । प्रत्येक पृष्ठको आधा भागमा विभिन्न किसिमका तस्विरहरूले यसको संरचनालाई अझ आकर्षक बनाएको छ ।

५.१.४.५ भाषाशैली

म के बनूँ बाल-खण्डकाव्यको भाषा सरल, सहज र बोधगम्य रहेको छ । नेपाली लोकलयमा लेखिएको यो खण्डकाव्य गेयात्मक छ । बालबालिकाको मनोभावमा के-कस्ता

जिज्ञासाहरू उत्पन्न हुन्छन् र तिनीहरूलाई कसरी सही बाटो मार्गनिर्देश गर्ने भन्ने भाव भएको यो खण्डकाव्यमा केही जटिल शब्दहरूको प्रयोग भएता पनि अन्तिम पृष्ठमा अर्थ दिइएकोले भाषा सरल नै रहेको छ । सजिला र छोटा वाक्यको प्रयोगले यसको अभिव्यक्तिको शैलीलाई पनि सुमधुर बनाएको छ ।

५.१.४.६ निष्कर्ष

म के बनूँ बाल-खण्डकाव्य तीनधारा खण्डकाव्य सङ्ग्रहमा सङ्गृहित खण्डकाव्य हो । प्रभा भट्टराईको लेखनयात्राको दोस्रो चरणमा लेखिएको कृतिलाई पाठ्क्रम विकास केन्द्रले वि.सं. २०६३ सालमा प्रकाशनमा ल्याएको हो । सरल भाषामा लेखिएको यो खण्डकाव्य लोकलयमा रचिएको छ । बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको रूचिअनुसारको विषय पढ्न दिनुपर्छ भन्ने मूल सन्देश दिएको यो खण्डकाव्यमा बालबालिकाको लागि मनोरञ्जनात्मक र ज्ञानमूलक रहेको पाइन्छ ।

५.१.५ 'गीता पापा' बाल काव्यको विश्लेषण

५.१.५.१ परिचय

गीता पापा बाल काव्य २०६४ सालमा रत्न पुस्तक भणडारले प्रकाशन गरेको हो । यसको लमाइ छब्बीस पृष्ठको छ । नेपाली लोकलय झ्याउरे छन्दमा लेखिएको यो काव्य मार्फत प्रभाले बाल साहित्यमा आयम थप्ने काम गरेकी छन् । गीताले मानव जातीलाई बाँच्ने आधारनीति र मान्छेमा हुनुपर्ने नैतिकता सिकाउँछ जो सबैलाई आवाश्यक छ । गीता साना-साना बाल बालिकाका लागि पापा अर्थात गुलियो खानेकुरा जस्तै हो भने ठूला मानिसहरूका लागि जीवनभर नैतिकवान हुन प्रेरित गर्ने खुराक हो । गीताभित्र रहेका कुरालाई राम्ररी खोज्न जान्यौँ भने वा श्रद्धापूर्वक खोज्यौँ भने गीता भित्र कर्म, भक्ति, ज्ञान र विशुद्ध राजनीति पनि रहेको छ भन्ने कुरा **गीता पापा** बाल काव्यको मूल सन्देश हो । यस कृतिको थालनी नमस्कार कृष्णलाई ! शीर्षकमा कृष्णलाई भक्तिपूर्वक नमस्कार गरिएको छ । त्यसपछि परिचय र परिवेश भनी गीताको कथावस्तु सुरूवात गरिएको छ ।

५.१.५.२ शिल्पसंरचना

प्रभा भट्टराईको **गीता पापा** बालकाव्य चार पाउको एक श्लोक भएको काव्य हो । यसमा जम्मा छत्तीस पृष्ठ र छैंसट्ठी श्लोक रहेका छन् । चौध अक्षर भएको लोक छन्दमा संरचित यो बाल काव्यमा अन्त्यानुप्रासको संयोजनले सुमधुर बन्न पुगेको छ । महाभारतको एउटा अध्याय गीतालाई काव्यको शीर्षक बनाइएको यस काव्यमा पूर्णविराम,

विश्मयादिबोधक चिन्ह, अल्पविराम आदि चिन्हहरूको व्यवस्थित प्रयोग भएको छ । बालबालिकालाई पौराणिक ज्ञान दिने उद्देश्यले लेखिएको यो काव्यमा पाण्डव र कौरवको युद्धको तयारीका क्रममा भगवान श्रीकृष्णले पाण्डवहरूलाई साथ दिएको र युद्ध गर्न हौसला भर्ने काम गरेको प्रसङ्गलाई आदि, मध्य र अन्त्यको क्रम मिलाएर राखेको हुँदा यसको साङ्गठानिक व्यवस्था पनि सुगठित छ । (रिसाल, २०६५: मन्तव्य) काव्यको सुरूमा श्रीकृष्णको तस्विर राखेर उनलाई भक्तिपूर्वक नमस्कार गरेर सुरू भएको यस काव्यको एकापटि श्लोक र अर्कापटि युद्धको तयारीमा रहेका विभिन्न तस्विरहरूले यसको संरचनालाई अझ आकर्षक बनाएको छ ।

५.१.५.३ विषयवस्तु वा मूलभाव

गीता पापा बाल काव्य मुख्यतः पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित काव्य हो । यस काव्यमा महाभारतको गीता अध्यायलाई सार संक्षिप्त रूपमा सरल तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । कौरवका बुबा धृतराष्ट्रले आफ्ना भाइ पाण्डु मरेपछि उनको राज्य हरेर त्यो राज्यको राजा भएका थिए । पाण्डव र कौरवहरू एउटै गुरु द्रोणचार्यका शिष्य थिए । पाण्डवहरू ठूला हुँदै गएपछि आफ्ना बुबा पाण्डुले शासन गरेको राज्य धृतराष्ट्रसँग फिर्ता माग्दा कौरवका मामा शकुनीले जालझेल गरी जुवाको खाल थापे र त्यसमा पाण्डुले हारेको खण्डमा बार वर्ष वनबास जानु पर्ने र एक वर्ष कसैले नदेख्ने गरी लुकेर बस्नुपर्ने बाजी राखे । यसमा पाण्डवहरूको हार भयो र वनबास जानुपर्‍यो । बार वर्ष जङ्गलको कष्टकर जीवन र एक वर्ष लुकेर बसी तेर वर्ष बिताइसकेपछि उनीहरू फर्केर आई आफ्नो राज्य माग्दा कौरवहरूले युद्ध गरेर जीत अनि राज्य लैजाउ भनेकोले युद्धको तयारी भएको थियो । यसै कुरालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको यो काव्यमा पाण्डवलाई युद्ध लड्न प्रोत्साहन दिने श्रीकृष्ण र अर्जुनप्रतिको कुराकानी नै अत्यन्तै ज्ञानवर्द्धक रहेको छ ।

युद्धस्थल कुरुक्षेत्रमा पुगेपछि अर्जुनले उनका विरोधी सबै आफ्नै काका, मामा, दाजुभाइ, गुरु, वन्धुवर्ग देखेपछि उनी युद्ध नगर्ने निर्णय गर्दै भन्छन् :

अर्जुनले हेर्न थाले शत्रुहरूलाई
कुनै काका, कुनै मामा, कुनै दाजुभाइ
आफ्नै गुरु, बन्धुवर्ग कसरी हो मार्ने ?
आफैँसँग युद्ध गरी के को जित्ने-हार्ने ?

गीता पापा, पृ. १०

यस्तो कुरा अर्जुले गरेपछि श्रीकृष्णले उनलाई सम्झाउँदै यस्तो भन्छन् :

> जितहार सुखदु:ख सबै एकै नास
> सम्झिएर हिँड्नुपर्छ जीवनमा खास
> मरे पनि स्वर्ग पुग्छौ, बाँचे राज्य गर्छौ
> यस्तो राम्रो मौका छोडी किन पछि पर्छौ ?

गीता पापा, पृ.१४

यदि युद्धमा हार भयो र तिमी मऱ्यौ भने पनि स्वर्गमा पुग्छौ र बाँच्यौ भने राज्यको भोग गर्न पाउँछौ अर्जुन त्यसैले युद्धबाट पछाडि नहट भनेर श्रीकृष्णले अर्जुनलाई हौसाला दिएका छन् ।

भट्टराईले गीतामा भएको ज्ञान पक्षलाई प्रस्ट पार्नका लागि 'गीता -ज्ञान आरम्भ' भन्ने छुट्टै शीर्षक राखी यस भित्र रहेका ज्ञान पक्षको उजागार गरेकी छन् । अर्जुनले ज्ञान ठूलो कि कर्म ठूलो भनेर सोध्दा कृष्ण भन्छन् : ज्ञान र कर्म अलगअलग पाटो हुन् । क्रोधबाट मानिस सधैँ टाढा रहनुपर्छ, क्रोध मानिसको शत्रु हो । मानिसलाई अज्ञानताले शंका जगाउँछ । यसलाई ज्ञानले हटाउनुपर्छ । ज्ञानको आँखाले हेऱ्यो भने यो संसारमा कोही पनि सानो ठूलो छैन । आफु नै आफ्नो शत्रु हो र मित्रु पनि ।आफु जस्तो ज्ञानी छ, उसलाई सधैँ शान्ति मिल्छ । ऊ भित्र ईश्वरको रूप मिल्छ । त्यस्तो मान्छे आफु बाँचेर अरूलाई पनि बचाउँन लागिरहन्छ । मान्छेमा गुण तिन प्रकारका हुन्छन् सत्व, रज र तम । यी गुणहरू मध्ये सत्व गुण अपनाए सुखतिर लान्छ भने रज गुणले कर्म गर्न प्रेरित गर्छ । त्यसैगरि तम गुण अपनाएमा धर्म नष्ट हुने कुरा व्यक्त गरिएको छ । मानिसले तिन गुणमध्ये जुन गुणलाई आत्मसात गरी कर्म गर्छ उसले त्यस्तै फल भोग्नुपर्छ भन्ने कुरा बालबालिकालाई नैतिक उपदेश दिने र सत्कर्म गर्न प्रेरित गर्नु यस **गीतापापा** बालकाव्यको मूलभाव रहेको छ ।

५.१.५.४ भाषाशैली

गीता पापा बाल काव्यको भाषा सरल, सहज र संवेद्य रहेको छ । प्रभाको यो काव्य मौलिक शैली र नेपाली लोकलय झ्याउरे छन्दमा भएकाले यसलाई गाउन सजिलो किसिमको छ । यस काव्यभित्र रहेका मह काड्नेले हात चाट्छ पृ. १५, शंकाले लङ्का जलाउँछ पृ. २२ भन्नेजस्ता उखानको काव्यात्मक प्रयोगले अभिव्यक्तिको शैलीलाई सुमधुर बनाएको छ ।

५.१.५.५ निष्कर्ष

साहित्यकार प्रभा भट्टराईको **गीता पापा** बाल काव्यका माध्यमबाट गीताले मान्छेलाई बाँच्ने आधारनिति र मान्छेमा हुनुपर्ने नैतिकता सिकाउँछ भन्ने कुराको ज्ञान दिइएकी छन् । गीता सानासाना बालबालिकाका लागि पापा अर्थात् मिठो खानेकुरा जस्तै हो भने ठूला मान्छेहरूका लागि जीवनभर सत्मार्गमा हिँड्न सिकाउने खुराक हो भन्ने अर्थ दिइएकाले यसको शीर्षक सार्थक र औचित्यपूण रहेको छ । विश्वका धेरै भाषामा साहित्यिक अनुवाद भएकोले विभिन्न भाषाभाषी, जातजाती, लिङ्ग,वर्ण, धर्म सम्प्रदायका बीच यो लोकप्रिय रहेको छ । गीताभित्र रहेको ज्ञानलाई आत्मसात गरी यसलाई जीवनमा उतार्न सक्यो भने यसमा सबै मानिसको कल्याण छ भन्ने सन्देश यो काव्यले दिइएको छ । सरल, सहज र सरस भाषा, मौलिक अभिव्यक्तिगत शैली र नेपाली लोकलय झ्याउरे छन्दका माध्यमबाट गीतालाई प्रस्तुत गरी बाल साहित्यमा पनि नैतिक आयम ल्याउन कोसिस गरिएको यो बालकाव्य महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

५.१.६ 'सुनकेशरी मैया' बाल काव्यको विश्लेषण

५.१.६.१ परिचय

प्रभा भट्टराईद्वारा लिखित **सुनकेशरी मैँया** बाल काव्य वि.स. २०६९ सालमा रत्न पुस्तक भण्डारबाट प्रकाशित काव्य कृति हो । यो बाल काव्य प्रकाशनका आधारमा आठौं र बाल साहित्यिक कृतिहरूमा छैटौं पुस्तककार कृति हो । भट्टराईको साहित्यिक यात्राको दोस्रो चरणमा लेखिएको यो काव्य प्रसिद्ध लोककथामा आधारित रहको छ । यसको चित्राङ्कन राजकुमार प्रजापतिले गरेका छन् भने आवरण चित्र कुलदीप जङ्ग गरुङले गरेका छन् । यो काव्य चौंतीस पृष्ठ लामो रहेको छ । बालबालिकाले यो काव्य पढेर धेरै मनोरञ्जन गर्नका साथै रचनात्मक ज्ञान बढाउनलाई भरपुर सहयोग गरेको छ ।

५.१.६.२ शिल्पसंरचना

प्रभा भट्टराईद्वारा लिखित **सुनकेसरी मैँया** काव्यमा दुई पाउको एक श्लोक भएको जम्मा ८० श्लोकमा संरचित रहेको बाल काव्य हो । पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित यो काव्य आदि, मध्य र अन्त्यको संगठनात्मक स्वरूप मिलेको छ । यसले भावको क्रमबद्ध विस्तारबाट संरचनागत पूर्णता प्राप्त गरेको छ त्यसैले यो काव्यको संगठन राम्रो रहेको छ ।

५.१.६.३ विषयवस्तु वा मूलभाव

सुनकेसरी मैंया बाल काव्य पौराणिक विषयवस्तु भएको काव्य हो । यस काव्यमा पौराणिक कथा भए पनि यसलाई काव्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यो काव्य बालबालिकालाई मनोरञ्जन दिने उद्देश्यले लेखिएको भए पनि यसमा राजाले आफुले बोलेको कुरा पुऱ्याउनै पर्ने भन्ने मान्यताको विरोध गर्दै सुनकेसरी आफ्नो बाटो लागेकी छन् । सामाजिक मुल्य र मान्यता विपरीत राजाले आफ्नी छोरीको विहे आफ्नै छोरासँग गरिदिन लागेको हुँदा राजाले पाप कर्म गरेवापत सजाय त्यतिबेलै पाउँछ भने झैँ उनीहरू त्यतिबेलै मरेको देखाइएको छ । त्यसपछि सुनकेसरीको कान्छो भाइ जसलाई उनी आसाध्यै मायाँ गर्थिन् उसलाई सँगै राखेर खुसीसाथ बसेको कुरा यस काव्यमा रहेको छ । यसरी समाजमा अपाच्य हुने कुनै पनि काम गर्न खोजेर सफल हुँदैन भनेर देखाउनु पनि यो काव्यको मूल भाव रहेको छ ।

५.१.६.४ भाषाशैली

यस काव्यको भाषा सरल र सहज भएकोले बोधगम्य छ । पौराणिक कथालाई कवितात्मक ढङ्गले लोकलयमा प्रस्तुत गरिएकोले यसलाई गाउन पनि अत्यन्तै सहज भएको र यस काव्यको अभिव्यक्तिगत शैली सहज रहेको छ ।

५.१.६.५ निष्कर्ष

प्रस्तुत **सुनकेसरी मैंया** बालकाव्य पौराणिक कथालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको काव्य हो । यस काव्यमा सुनको केश भएकी सुनकेसरी मैंयाको कथालाई कवितात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएकोले यस काव्यको शीर्षक **सुनकेसरी मैंया** सार्थक रहेको पाइन्छ । सरल भाषामा लेखिएको यो काव्यले बालबालिकालाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै रचनात्मक ज्ञान पनि बढाउनु यसको मूल उद्देश्य रहेको छ । झ्याउरे छन्दमा रचिएको यो काव्य गेयात्मक छ । समाजका मुल्य र मान्यता विपरीत जो सुकै वलवान मानिसले पनि केही कार्य गर्न खोज्छ भने त्यो कदपि सफल हुन सक्दैन र त्यस्तो कार्य गराउन ऊ जबरजस्ती लाग्छ भने त्यसको सजाय उसले आफैँ पाउँछ भन्ने व्यञ्जनात्मक अर्थ पनि यस काव्यको मूलभाव रहेको पाइन्छ ।

५.१.७ 'करेसाबारीमा कमल' बाल चित्रकथाको परिचय

प्रभा भट्टराईद्वारा लिखित **करेसाबारीमा कमल** बाल चित्रकथा वि.सं. २०७० सालमा रूम टू रीडले प्रकाशित गरेको पुस्तक हो । साहित्यिक लेखन यात्राको दोस्रो चरणमा लेखिएको कृति समग्र कृतिहरू मध्ये नौं र बालसाहित्यिक कृतिमध्ये सातौं कृति हो । यस

कृतिका लागि सुन्दर चित्रहरू अभिषेक कुमार दासले बनाएका छन् । बार पृष्ठ लामो यो पुस्तक कमल नाम गरेको पात्रको माध्यमबाट सानो केटो अर्थात् कमलको तस्विर र करेसाबारीमा भएका तरकारीहरू सहितका चित्रहरू राखि तयार पारिएको छ ।

करेसाबारीमा कमल खेल्न गएको, त्यहाँ भएका तरकारीहरू काउली, लसुनका विरुवाहरूलाई पुतली समात्न जाँदा कुल्चेको, कमलले घर आएर ती विरुवा मर्ने हुन कि भनेर चिन्ता गरेको, ऊ सुत्दा पनि सपनामा ती विरुवाले उसलाई ठूला-ठूला आँखा पारेर हेर्दै हामीलाई मलजल गर पानी लगाउ भनेको र भोलिपल्ट कमल उठेर करेसाबारीमा गई विरुवाहरूमा पानी लगाउन, गोडमेल गर्न थालेको र काउली लसुन फलेपछि ऊ खुसी भएको कुरा कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । यो चित्रकथा मार्फत बाल बालिकाहरूलाई पनि आ-आफ्नो करेसाबारीमा तरकारीहरू नभाच्न र मलजल गर्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिइएको छ । बालबालिकाले हेर्दा पनि रमाइलो लाग्ने किसिमका सुन्दर चित्रहरू र छोटा-छोटा वाक्य, सरल भाषामा लेखिएको यो चित्रकथा आकर्षक रहेको छ ।

५.१.८ 'रमाइलो यात्रा' बाल चित्रकथाको परिचय

रमाइलो यात्रा बाल चित्रकथा वि.सं. २०७१ सालमा रूम टू रीडले प्रकाशन गरेको हो । यस कृतिमा यात्रावर्णनलाई कवितात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । सोर पृष्ठ लामो यो कृतिमा सहरबाट मामाघर गाउँ गएको बच्चाको कथा दिइएको छ । यसमा सानी नानी गाउँ जाँदा बाटामा खोला तर्दा माछा टेकेको र माछाले दुखेर ऐया भनेको, नानीले साडी मागेको, मामाघर पुगेपछि बस्दा ओच्छ्याउने गुन्द्री देखेको, दहि मथेको, बाच्छा, बाख्राको पाठासँग लड्दै खेलेको, कौवाहरू टौवामा बसिरहेको देखेर नानी खुसी भएको र पछि घर फर्कने बेलामा पनि आउन नमानेको प्रसङ्ग अत्यन्त सुन्दर चित्रहरू सहित दिइएको छ । यस कृतिको प्रत्येक पृष्ठमा दुई दुई पंक्ति रहेका छन् ।

आजका बालबालिकाहरू ग्रामीण परिवेशमा पाइने हरेक कुरादेखि अपरिचित छन् । नेपाल भौगोलिक विविधताले भरिपूर्ण भएको देश हो । त्यसैले बच्चाहरू पनि सहरियामात्र नभई गाउँले परिवेशसँग अत्यन्तै खुसी हुन्छन् भन्ने कुरा यस कृतिमा रहेको छ । ग्रामीण जीवनमा मानिसहरूले प्रयोग गर्ने सामानहरूको जानकारी बालबालिकालाई प्रदान गर्नु पनि यो कृतिको उद्देश्य रहेको छ ।

५.१.९ 'बुनुको झोला' बाल चित्रकथाको परिचय

बुनुको झोला बाल चित्रकथा कथालयले वि.सं. २०७१ सालमा प्रकाशन गरेको हो । यस कथामा सानी छोरीलाई घुम्न जाने बेलामा झोला मिलाउ भनेर सानो झोला दिएको र

बालिकाले भ्रमणमा जाँदा चाँहिने सबै सामान मिलाएको र उनकी आमाले हिँड्ने बेलामा सबै सामान मिलायौ छोरी भन्दा मिलाए भनेको र आमाले त्यो चाहिँ भन्दा किताव छुटेकोले हतारहतार झोलामा राखेकको प्रसङ्ग रहेको छ ।

बुनुको झोला चित्रकथाले बच्चाहरूलाई सानैदेखि आफ्नो काम प्रेरित गरेको छ । बालबालिका सिर्जनशील हुन्छन् । उनीहरूलाई सानैदेखि आफ्नो काम आफैँ गर्न प्रेरित गर्नु पर्छ भन्ने यस चित्रकथाको मूल उद्देश्य हो ।

५.१.१० 'हात्ती र जुत्ता' बाल चित्रकथाको परिचय

हात्ती र जुत्ता बाल चित्रकथा रूम टू रीडले वि.सं. २०७१ सालमा प्रकाशन गरेको हो । रूम टू रीडको पाठ्यक्रमको निर्देशन अनुसार बालबालिकालाई आधा अक्षर (त्) चिनाउनका लागि कार्यशालामा बसेर तत्काल लेखिएको चित्रकथा हो । यसमा नेपाली वर्णमा आधा त को चिनारी दिनका लागि आधा त को प्रयोग गरिएका शब्दहरू राखी तयार पारिएको हात्तीको छावाको कथा दिइएको छ । यो चित्रकथामा हात्तीको छावालाई खुट्टामा ठोकिएर चोट लाग्छ । अनि छावा अस्पताल जान्छ । डाक्टरले उसलाई जुत्ता किनेर लगाउनु भनी सल्लाह दिन्छ । ऊ बजारमा जुत्ता खोज्छ तर मिल्ने जुत्ता पाउदैन र रित्तै फिर्छ । उसका साथीहरूले उसलाई आफैँ जुत्ता बनाएर लगाउने सल्लाह दिन्छन र सबै मिलेर जुत्ता बनाएर लगाउँछन् । यसले बालबालिकालाई आधा अक्षर (त्) लाई चिनाउन मदत गर्नुका साथै उनीहरूलाई सिर्जनशील बनाउनु यसको मूल उद्देश्य रहेको छ ।

५.१.११ 'पूजा' बाल चित्रकथाको परिचय

पूजा बाल चित्रकथा प्रभा भट्टराईको लेखन यात्राको दोस्रो चरणमा लेखिएको कृति हो । यस कृतिलाई वि.सं. २०७१ सालमा रूम टू रीडले प्रकाशन गरेको हो । यो कृति रूम टू रीडको पाठ्यक्रम अनुसार रूम टू रीडकै निर्देशनमा कार्यशालामा बसेर तयार पारिएको पुस्तक हो । यसमा क देखि फ सम्मका वर्णहरूमा उकार (ु) कसरी प्रयोग हुन्छ भनेर देखाइएको छ । यो कृतिले बालबालिकालाई उकार (ु) सिकाउनका लागि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ ।

५.२ वयस्क साहित्यिक कृतिहरुको अध्ययन तथा विश्लेषण

५.२.१ साहित्यकार शारदा अधिकारी (जीवनी) को विश्लेषण

५.२.१.१ परिचय

साहित्यकार शारदा अधिकारी नामक जीवनीपरक समालोचना प्रभा भट्टराईको एउटा मात्र प्रकाशित पुस्तककार समालोचना कृति हो । यस कृतिलाई नेपाल बाल साहित्य

समाजले वि.सं. २०६६ सालमा प्रकाशित गरेको हो । यस कृतिमा प्रभाले साहित्यकार शारदा अधिकारीको जीवनी, व्यक्तित्वको सामान्य परिचय दिदै उनका बाल साहित्यिक कृतिहरूको सामान्य चर्चा गर्ने काम गरेकी छन् ।साठी पृष्ठ लमाइ भएको यस कृतिका लागि प्रकाशकीयको तर्फबाट रामबाबु सुवेदीले धन्यवाद ज्ञापन गरेका छन् । दुई खण्डमा विभाजित यो जीवनीपरक समालोचना कृतिको प्रथम खण्डमा 'साहित्यकार शारदा अधिकारी (ढकाल) को जीवनी' मूल शीर्षक अन्तर्गत अन्य उपशीर्षकहरूमा जन्म र जन्मस्थान, वंशपरम्परा र परिवार, बाल्यकाल र अक्षराम्भ, शिक्षादीक्षा, विवाह, दाम्पत्य जीवन र सन्तान, जागीरे जीवन, आर्थिक अवस्था, धार्मिक अवस्था, सांस्कृतिक संलग्नता, साहित्य लेखनको निम्ति प्रेरण र प्रभाव, सम्मान तथा पुरस्कार, भ्रमण, रुचि स्वभाव, देहवासन, देहवासनपछिको अवस्था, सञ्चार माध्यमहरूको प्रतिक्रिया, सम्झनामा शारदा, साहित्य लेखनको स्थिति लगायतका विविध पक्षहरूलाई विविध शीर्षकहरूमा विभाजन गरेर संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रथम खण्डको अन्त्यमा शारदा अधिकारीको संयुक्त समालोचना सङ्ग्रह पारख प्रयत्न र नियात्रा सङ्ग्रह जीवन जेजसरी पनि बग्दो रहेछ को संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरी उनका तेर ओटा बाल साहित्यिक कृतिहरूको परिचय दिइएको छ ।

दोस्रो खण्डमा बालसाहित्यकार शारदा अधिकारी (ढकाल) को परिचय मूलशीर्षकमा बालसाहितयकार शारदा र बालसाहित्यिक कृतिहरू उपशीर्षकहरूमा शारदा अधिकारीको बालसाहित्यिक लेखन र उनका ती कृतिहरूको संक्षिप्त परिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा शारदाका चिनजान हामीलाई, हेरौं साथी, मुसाको बसाइ, मिलिजुली घर, जुनकीरी र माछाको मित्रता, केही अमर मानिस, बाईस पाटन त्रिपन्न ताल, कथाको किताब, हराएकी छोरी, अहो ! मैले त भन्नै बिर्सेछु आदि बालसाहित्यिक कृतिहरूको परिचयात्मक समीक्षा गरिएको छ । यसै क्रममा कृतिभित्रका पाठहरूको समीक्षात्मक टिप्पणी पनि गरिएको छ । अन्त्यमा शारदा अधिकारीको जीवनका विभिन्न समयका वैयक्तिक पारिवारिक चित्रहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२.१.२ विषयको व्यवस्थापन (संयोजन)

प्रभा भट्टराईले **साहित्यकार शारदा अधिकारी**पुस्तकमा शारदा अधिकारीको जीवनी र व्यक्तित्वलाई यसरी प्रस्तुत गरेकी छन्: साहित्यकार शारदा अधिकारी वि.सं. २०२१ साल मंसिर चार गते काठमाडौंको सुन्दरीजलमा जन्मेकी थिइन् । मेहनती र लगनशील अधिकारी साहित्यप्रति सानैदेखि झुकाउ राख्थिन् । विभिन्न विषयमा प्रशिक्षण र तालिम लिएकी शारदा पद्मकन्या क्याम्पसमा उप-प्राध्यापक थिइन् । उनको विवाह वि.सं. २०४२ सालमा सुदीप

अधिकारीसँग भएको थियो । एक सन्तानकी आमा शारदाको वैवहिक जीवन लामो हुन सकेन । उनका पति सुदीपको वि.सं. २०५४ सालमा दुःखद निधन भयो । सामान्यतः धार्मिक प्रवृतिकी शारदाले पतिको मृत्युपछि रातो रङ्गका लुगाहरू, रातो टीका, चुराहरू लगाउनु हुँदैन भन्ने पुरानो परम्परालाई मानिनन् । पतिको मृत्यु भएको तेरौँ दिनमा नै रातो टीका र रातै पहिरन लगाइन् । यसरी सामान्यबाट विद्रोही प्रवृतितिर गएकी शारदा नेपाली वाङ्मय प्रतिष्ठानःकाठमाडौं, गुञ्जनःकाठमाडौं, महाकवि देवकोटा अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्रःकाठमाडौं, रुमु प्रकाशनःकाठमाडौं, साझा प्रकाशनःललितपुर, नेपाल बालसाहित्य समाज आदि संघ संस्थामा संलग्न थिइन् । भ्रमण र साहित्यमा विशेष रुचि भएकी शारदाले नेपालका विभिन्न ठाउँहरू लगायत विदेशका भारत, थाइल्यान्ड, स्वीडेन, र डेनमार्कको समेत भ्रमण गरेकी थिइन् । उनले साहित्यका कथा, कविता, निबन्ध, संस्मरण, समालोचना, र बालसाहित्यमा कलम चलाएकी थिइन् । सानै उमेरदेखि विभिन्न प्रतियोगितामा भाग लिदै पुरस्कार प्राप्त गर्दै आएकी उनले मुख्य गरेर नेबासास बालपुस्तक पुरस्कार र कविताराम बालसाहित्य प्रवर्द्धन सम्मान प्राप्त गरेकी थिइन् । यसरी विभिन्न क्षेत्रमा आफ्नो गहन उपस्थिति राख्ने साहित्यकार शारदा अधिकारी वि.सं. २०६५ साल कार्त्तिक २४ गते दुर्घटनामा परीन र् उनको भौतिक शरीर समाप्त भएको थियो । पीएचडीको पढाइ सुरु गरेकी शारदाले यसको सँगसँगै विभिन्न साहित्यिक यात्रालाई थाती राख्दै हामी सबैका सामुबाट विदा भएकी थिइन् । उनको भौतिक शरीर हाम्रो सामु नरहे पनि उनका सम्पतीका रूपमा उनले थुप्रै पुस्तकहरू हाम्रा सामु छाडेर गएकी छन् ।

५.२.१.३ निष्कर्ष

प्रभा भट्टराई लेखनमा बहुआयमिक छन् । बालसाहित्य र कविता लेखनका साथै समालोचना लेखनमा समेत देखिएको उपस्थितिले उनलाई बहुआयमिक बनाएको छ । समालोचना क्षेत्रमा भने अत्यन्त नवीनतम धार, प्रवृति र पद्धतिलाई अवलम्वन नगरे पनि केही गम्भीर प्रकृतिका समाालोचनाले उनको समालोचकीय व्यक्तित्वलाई सबल बनाएको छ । प्रभाले यस कृतिमा शारदाको परिचय दिदै साहित्यकार शारदा अधिकारी जीवनीमा शारदाका विविध खुबी, व्यक्तित्व र उनले बालसाहित्यमा दिएको योगदानको कदर गर्दै सामान्य परिचयात्मक ढङ्गले यो समालोचना प्रस्तुत गर्नुका साथै बालसाहित्य लेखनको क्षेत्रमा शारदा अधिकारी एक सशक्त व्यक्तित्व हुन् भनेर चिनाएकी छन् ।

५.२.२ 'सरित् सङ्गम' कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण

५.२.२.१ परिचय

प्रभा भट्टराईका हालसम्म प्रकाशित कृतिहरूमध्ये **सरित् सङ्गम** छन्दोबद्ध कवितासङ्ग्रह सातौं पुस्तककार कृति र एउटै मात्र छन्दोबद्ध कविता सङ्ग्रह हो । यो प्रभाको लेखनयात्राको प्रथम चरणमा रचना गरी दोस्रो चरणमा मात्रै पुस्तककार कृतिका रूपमा प्रकाशित हुन पुग्यो ।यो कृतिलाई पन्ध्र वर्षको गर्भबासपछि २०६८ सालमा नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानले प्रकाशित गरेको हो । एकासी पृष्ठ लमाइ भएको यो सङ्ग्रहमा प्रभाले वि.सं. २०३९ सालदेखि वि.सं. २०५२ सालसम्म रचना गरेका एकहत्तर ओटा फुटकर कविताहरू सङ्गृहीत छन् । यो सङ्ग्रहको बाहिरी आवरणमा सरित् सङ्गम भनेर नामकरण गरिएको छ भने एक जोडी परेवाको तस्विर अत्यन्त सुन्दर गरी राखिएको छ । यस कृतिलाई नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानका कुलपति वैरागी काइँलाले शुभकामना मन्तव्य दिएका छन् ।यस सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरू *एउटा पत्र कवितालाई,कान्तिपुर र मान्छे, युद्ध, निद्रा, सम्झना शहिदको, प्रजातन्त्र, नयाँ वर्ष, लेक, नारीप्रति, यात्रा, आँधी, कन्यादान कि बलिदान ?, सम्झनै सम्झना, तारा-सितारा, मेरी भान्जी, कर्फ्यु,धर्ती र आकाश, क्रान्ति र आमा, मौन अभिव्यक्ति, भानुको सम्झना, रजनीसँग, दुलही, देशको माया, बन्धन र कर्तव्य, अनौठो भेट, विकेन्द्रीकरण, नेपाली जनता, आकाश भन्छ, मोतीप्रति, प्रभात, देवकोटाप्रति, भोलि, यो शान्तिक्षेत्र !, सपना, यात्रा र यात्री, अतितको यादमा, जालको माछो,यात्री !हिँडदै जाऊ, वाध्यता, आमा भन्छिन्, मान्छेसँग, यहाँ खै को स्वतन्त्र छ ?, चुँदीरम्घा र असार,नयाँबर्षसँग, कवि भन्छ, सभ्यता, बर्षा, गाउँ फेरियो रे !, खै फुर्सद ?, नरोइयौ न बाग्मती, शिखरका खरका झुपडी, बसन्त, रकेट युगको विकास, शताब्दी फेरिदै छ, जमाना फेरियो हामी फेरिएनौँ, पृथ्वीनारायणप्रति, परीक्षाकोतयारी, आयो जमना नयाँ, आधुनिक बालकको दैनिकी, परीक्षाको दृश्य, किसानप्रति, शहिद, जाग लौ देशकायुवा, नारी, सम्झना हुन्छ केवल, यस्तो पनि देखेँ, तीजको गीत, बुढ्यौली, दशैँ ! दशैँ ! दशैँ !, तिहार, जापानसुन्दरी* हुन् ।

सरित सङ्गम कवितासङ्ग्रह भित्रका कविताहरू कविका नितान्त वैयक्तिक जीवनका भोगाइदेखि लिएर नारी चेतना, सामाजिक, राजनितिक, देशप्रेम, सांस्कृतिक र प्रकृति आदि विषयवस्तुलाई अङ्गालेर लेखिएका छन् । विविध खाले बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको प्रयोगले कविताहरू अर्थपूर्ण रहेका छन् । विशेष गरेर अन्त्यानुप्रासको सुनियाजित प्रयोगले साथै अनुष्टुप, शार्दुलविक्रिडीत, शिखरिणी, मन्दक्रान्ता, इन्द्रबज्रा, उपजाती आदि छन्दको प्रयोगले कविताहरू लयात्मक र सुमधुर बन्न पुगेका छन् ।

सरित् सङ्गम कविता सङ्ग्रहका कविताहरूको विश्लेषण कवितागत तत्वका विषयवस्तु वा मूलभाव, भाषा, शैलीशिल्प, बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार विधान र लयविधानका आधारमा गरिएको छ ।

५.२.२.२ शीर्षक

शीर्षक कृतिको मियो हो, जसको वरीपरी रहेर कृतिकारले कृति लेख्दछ । शीर्षकले कृतिको आदिदेखि अन्त्यसम्म व्यक्त भएका भावहरूलाई एकै ठाउँमा समेट्ने काम गरेको हुन्छ । साहित्यकार प्रभा भट्टराईको **सरित् सङ्गम**ले पनि यस कृतिमा रहेको सबै कविताहरूको आदिदेखि अन्त्यसम्मका भावहरूलाई समेटेको पाइन्छ । कुनै-कुनै कृतिको शीर्षक त्यही कृतिभित्रका कविताहरूमध्ये एउटा कविताको शीर्षकबाट राखिएको हुन्छ तर यो कृतिको शीर्षकलाई छुट्टै नामकरण गरिएको छ । यो शीर्षकले अभिधात्मक र व्यञ्जनात्मक दुबै अर्थ बोके तापनि मुख्यतः व्यञ्जनात्मक अर्थ नै बोकेको छ । अभिधा अर्थलाई मात्र हेर्दा 'सरित्'ले नदी र 'सङ्गम' ले मिलनलाई बुझाउँछ । जुन अर्थ कृति नपढी शीर्षक मात्र पढ्ने जो कोही पाठकले अनुमान लगाउन सक्छ । तर यसको वास्तविक अर्थ अर्थात् व्यञ्जनार्थमा भने सरित् सङ्गमले विभिन्न खाले विषयवस्तु र प्रवृति समेटिएका कविताहरूको सङ्ग्रह भन्ने बुझाउँदछ । त्यसकारण यो कृतिका सबै कविताहरूको अध्ययन गर्दा विभिन्न शीर्षकमा विविध विषयवस्तु र भाव समेटिएका कविताहरूको सङ्गालो रहेकाले यो कृतिको शीर्षक **सरित् सङ्गम** सार्थक र औचित्यपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

५.२.२.३ संरचना

सरित् सङ्गम कृति प्रभा भट्टराईको २०६८ सालमा प्रकाशित कृति हो । बयासी पृष्ठ लमाइमा संरचित यस कृतिमा एकहत्तर ओटा छन्दोबद्ध कविताहरू रहेका छन् । यस कृतिलाई प्रज्ञा प्रतिष्ठानले प्रकाशनमा ल्याएको हो ।यस कृतिका सबै कविताहरू चार हरफको एक श्लोक भएका छन् । छोटोमा दुई श्लोकदेखि लामोमा बार श्लोकसम्म यस कृतिका कविताहरूमा रहेका छन् । यस कृतिमा दुई श्लोक भएको एउटा, तीन श्लोक भएका तीन ओटा, चार श्लोक भएको पच्चीस ओटा, छ श्लोक भएका छ ओटा, सात श्लोक भएको एउटा, नौं श्लोक भएको एउटा र बार श्लोक भएका एउटा गरी जम्मा एकहत्तर ओटा कविता रहेका छन् । यी सबै कविताहरूलाई हेर्दा जम्मा छ सय पचास श्लोक र छब्बीस सय हरफमा संरचित छ । विभिन्न छन्दको प्रयोग गरी लेखिएको यो कृतिमा तेर ओटा छन्दका कविताहरू रहेका छन् । यस कृतिमा प्रश्नवाचक चिन्ह,

पूर्णविराम, विश्मयाधिबोधक, अल्पविराम, उद्धरण आदि व्याकरणिक चिन्हहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

यसरी संरचनाको कोणबाट हेर्दा यस कवितासङ्ग्रहको बाह्यपक्ष सरल र सामान्य प्रकृतिको देखिन आए पनि भावपक्ष भने गहन र मार्मिक प्रकारको छ । यस कृतिको बाहिरी आवरणमा एकजोडी परेवाको चित्र राखिएको छ भने पछिल्लो भागमा भट्टराईको लेखकीय परिचयका साथै उनको तस्विर राखिएको छ । देशभक्ति, सामाजिक विकृति र विसङ्गतिबाट उत्पन्न निराशा, विभिन्न इतिहास र संस्कृति बोकेको नेपालका प्रकृति समाजको चित्रण, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिकजस्ता विषयहरूको वर्णन यस कृतिमा मार्मिक रूपमा गरिएको पाइन्छ । तसर्थ प्रस्तुत कविता कृतिको संरचना सबल र सफल रहेको पाईन्छ ।

५.२.२.४ विषयवस्तु वा मूलभाव

केन्द्रीय कथ्य वा भाव कविताको महत्त्वपूर्ण तत्व हो । यस अन्तर्गत विषयवस्तु पनि रहेको हुन्छ । कवितामा प्रयुक्त मूल विषयवस्तु वा अवधारणालाई भाव वा केन्द्रीय कथ्य भनिन्छ । “कविता विभिन्न रूपमा जीवनजगतको कथन गरिए पनि त्यसको चुरो स्वरूप केन्द्रीय कथ्य चाहिँ भाव नै हुन्छ ।” त्रिपाठी, २०६४:२० । कवि सामजमा जन्मिएर हुर्के बढेको हुन्छ । यहि गाउँ, समाज, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रमा देखिएका विकृति विसङ्गति र कुप्रथा आदिलाई सत्य कुराको स्थापनाका लागि आफ्ना मनमा उठेका विचार र भावलाई समेटेर कविले कविताको विषय बनाएको हुन्छ । **सरित् सङ्गम** कविता सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरू विभिन्न विषयवस्तुलाई लिएर लेखिएका छन्, जसमा सामाजिक, राजनैतिक, नारीवादी, देशप्रेम वा प्रकृतिप्रेम, देशका महान व्यक्ति तथा स्रष्टासँग सम्बन्धित, कविका निजात्मक भावानाहरूको अभिव्यक्ति आदिलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएका छन् । विभिन्न विषयवस्तु वा भाव भएका कविताहरूलाई तल विभिन्न उपशीर्षक राखेर अध्ययन गरिन्छ ।

(क) राजनैतिक

सरित् सङ्गम कृतिभित्र राजनितिक विषयवस्तु बनाएर लेखिएका केही कविताहरू छन् । ती कविताहरूमा *युद्ध, सम्झना सहिदको, प्रजातन्त्र, कर्फ्यु, क्रान्ति र आमा, नेपाली जनता, भोली, जालको माछो, यात्री ! हिँड्दै जाउ, यहाँ खै को स्वतन्त्र छ ?, गाउँ फेरियो रे !, शताब्दी फेरिदै छ, शहीद* हुन् । यी कविताहरूमा तत्कालीन राजनीतिक यथार्थलाई प्रस्तुत गर्दै २००७ सालदेखि २०४९/०५० सालसम्म देशमा देखिएका विभिन्न राजनीतिक आन्दोलन, ती आन्दोलनबाट आएका परिवर्तन् र सो परिवर्तनले जनजीवनमा परेका

प्रभावहरूलाई कवितात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । कविताका माध्यमबाट राजतन्त्रकालीन पञ्चायती व्यवस्थाको विरोधका रूपमा देशमा भएको आन्दोलन, र त्यसबाट उत्पन्न सङ्कटलाई पनि कविताहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी कवि भट्टराईले विभिन्न सत्तासीन वर्ग विरुद्धको चेतना, प्रतिगमनप्रतिको विरोध, शहीदहरूप्रति श्रद्धाभाव, मानवीयताको प्रस्तुति आदि भावहरू यहाँ समावेश गरेकी छन् । तत्कालीन समयको राजनीतिक यथार्थलाई कवितामा उतारदै भट्टराई लेख्छिन् :

अँध्यारामा गोली पटपट सबैतर्फ फिँजियो
हटेनन् तै कोही बरु रगतको नै भल बग्यो ।
नथाक्ने साँचो यो जनरव सधैँ हुन्छ बलियो
पलायो आस्थाको अब नव-प्रजातन्त्र पलायो ।

प्रजातन्त्र, पृ. ६

उध्दृत कवितांशमा २००७ सालअघिको राणा शासनको विरोध गर्दै सशत्र जनआन्दोनबाट प्रजातन्त्रको उदय भएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । अत्यन्त तानाशाही र क्रुर राणाशासन विरुद्ध सम्पूर्ण नेपाली जनता एकजुट भएर प्रजातन्त्रको लागि सशस्त्र आन्दोलनमा लागेको र त्यसलाई दबाउनका लागि सत्तासीन पक्षबाट गोलीसमेत प्रहार गरेको तर राणाहरूको जनताहरूप्रतिको क्रुर व्यवहार सहन नसकेर जनताहरूले रगतको खोलो बगार प्रजातन्त्र ल्याएर छोडे भन्ने भाव यस पंक्तिमा रहेको छ ।

त्यसैगरी सशत्र युद्धको चपेटामा पटक-पटक परेका निमुखा जनता र फेरि युद्धाहुने खबरले त्रस्त भएको कुरा व्यक्त गर्दै भट्टराई लेख्छिन् :

अब उद्यानमा नौला फुल्दैनन् फूल रे यहाँ
रङ्गिला स्वप्नले निद्रा सिंगार्दैनन् अरे यहाँ !
चुल्बुले शिशु खेल्दैनन् साँझमा आँगनी झरी
युद्धका रापिलो ज्वाला दन्कनछ धरणीभरि ।

युद्ध, पृ. ३

यस पंक्तिमा युद्धले आक्रन्त भएका जनताले फेरि स्वतन्त्र भएर हिँडडुल गर्न नपाइने कुराको शका गरिएको छ । साँझपख स-साना शिशु खेल्दै आँगनसम्म आउन पनि नपाउने भए भन्दै युद्धले निम्त्याउने खतराको आशंका गरिएको छ ।

तत्कालीन राजनीति एवं सशत्र युद्ध र आन्दोलनको बेलामा कयौं मानिसहरूले पीडा भोग्नुपरेका, कयौं आमाहरूको काख रित्तिएको, कयौं नारीहरूको सिन्दुर पुछिएको, कयौं बालबच्चाले टुहुरो हुनुपरेको थियो त्यसै समयलाई सम्झदै कवि भन्छिन् :

"तिम्रो पुत्र शहीद भो" भनि कुनै सन्देश सुन्नु अघि
मै चाँडै कहिल्यै नव्युँतिन त्यसै मूर्छा परूँ, या मरूँ ।
लाग्यो चोट असैह्य, मातृ मनको तार नभन्दै झऱ्यो
यस्तैमा जननी ढलिन् र धमिलो त्यो रात सिँङ्गै ढल्यो ।

क्रान्ति र आमा, पृ. २१

२०४६ सालअघिको पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यको बेलामा भएको सशत्र आन्दोलनमा परी छोरा मरेको र आफ्नो छोराको मृत्यु पीडा सहन नसकी आमा पनि मरेको अनि त्यो कालो रात सँगसँगै पञ्चायती व्यवस्था ढली बहुदलीय शासन आएको कुरा यस पंक्तिमा व्यक्त भएको छ ।

यसरी कवि भट्टराईले यस कृतिभित्रका केही कविताहरूलाई राजनीतिक विषयवस्तु बनाएर तत्कालीन राजनीतिक उथलपुथ, आन्दोलन सशत्र युद्ध, हत्या हिंसा, द्वन्द्वबाट सिर्जित मानवीय सङ्कट, युद्धमा ज्यान गुमाउनु परेका शहीदहरूको सम्झना, आन्दोलनबाट देशमा आएको परिवर्तन जस्ता भाव भएका कविताहरूमा रहेको पाइन्छ ।

(ख) मानवीय स्वार्थ प्रवृति भएका कविताहरू

कुनै पनि साहित्यिक रचना काहीँ न काहीँ कुनै न कुनै प्रकारले समाजसँग जोडिएका हुन्छन् । **सरित् सङ्गम** कविता सङ्ग्रहभित्र मानवीय स्वार्थी प्रवृतिलाई विषय बनाएर लेखिएका कविताहरू पनि रहेका छन् । ती कविताहरूमा *कान्तिपुर र मान्छे, बन्धन र कर्तव्य,* जालको माछो, मान्छेसँग, जमना फेरियो हामी फेरिएनौ, आयो जमना नयाँ, शिखरका खरका झुपडी, नरोइद्यौ न बाग्मती आदि रहेका छन् । भट्टराईले यी कविताहरूमा समाजमा बसोबास गर्ने मानिस र तिनीहरूका बीच घट्ने विविध घटनलाई विषयवस्तु बनाएकी छन् । मानिस हरेक कुरामा स्वर्थी बन्दै गई रहेको छ भन्ने कुरा यी कवितामा रहेको पाईन्छ । मानिसले आफ्नो स्वार्थको लागि जस्तोसुकै कार्य गर्न पनि पछि पर्दैन । आजको मानवमा मानवता हराउँदै गइरहेको छ । अझ शहरका मानिसमा मानवीय संवेदना दिनानुदिन घट्दै गइरहेको छ भन्दै भट्टराई भन्छिन् :

सबै आत्मामूखी मान्छे, मनमा तप्त ज्वार छ

तनातान गरी खुट्टो अघि बढ्नै हतार छ ।
सबै व्यस्त, सबै त्रस्त सबै कर्तव्य विस्मृत
उठ्छन् पयर वेकमा यात्रा एउटा अनिर्णीत ।

कान्तिपुर र मान्छे, पृ. २

मानिस दिनदिनै आत्ममुखी बन्दै गइरहेका छन् । आमा बाबुले आफ्ना छोराछोरीलाई आफ्नो न्यानो मायाबाट बञ्चित गराई आफुबाट टाढा राख्न बाध्य छन् । उनीहरूले दिने माया भौचरबाट भै रहेको छ । पैसा भए छोराछोरीलाई हुन्छ भन्ने मान्यताले आजका आमाबाबु ग्रसित छन् । त्यसैले मान्छेले दिनानुदिन आफ्नो कर्तव्य भुल्दै गएका छन् । मानिस सहरमुखी बनेर आफ्नो गाउँको झुपडी घर बिर्सिदै जाँदैछन् । ती खरका झुपडी स्याहार्ने मानिस अब भेट्न गाह्रो छ । मान्छे जस्तोसुकै दुःख खेपेर पनि सहरमा बस्न रुचाउछ । यतिसम्म कि यो देशकै बागडोर संहालेका नेताहरू पनि यी कुराले आक्रान्त छन् । ग्रामीण क्षेत्रको विकास र त्यहाँ भएका चीजहरूको सम्बर्द्धन गर्न उनीहरू कहिले इच्छुक छैनन् भन्ने भाव भएका कविताहरू मानवीय स्वर्थ प्रवृति भएका कविताहरूमा पाइन्छ ।

(ग) नारीसँग सम्बन्धित

सरित् सङ्गम कृतिभित्र नारीसँग सम्बन्धित रहेर रचना गरेका कविताहरू पनि रहेका छन् । ती कविताहरूमा *नारीप्रति, मौन अभिव्यक्ति, दुलही, नारी, कन्यादान कि बलिदान ?* शीर्षकका कविताहरू नारीवादी रहेका छन् । यी कविताहरूमा पितृसतात्मक सामाजिक मूल्य र मान्यताले ग्रसित समाजमा नारीको मूल्यमान्यताको पहिचान गर्ने र नारीहरूले पहिलेदेखि अहिलेसम्म नै स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्नो अधिकार प्रप्त गर्न नसकेको विडम्बना र अधिकार प्राप्तिको लागि महिलाहरूलाई जागरुक हुन भट्टराईले यी कविताहरूमा आह्वान गरेकी छन् । नारी यो संसारकी सृष्टिकर्ता हो । आधा आकाश ढाकेका नारीले अहिले पनि समाजमा पुरुष सरहको अधिकार पाएका छैनन् । अहिले पनि हाम्रो देशका कयौं नारीहरूले ढिकी जाँतो र घर धन्दामै जीवन विताउनु पर्ने बाध्यता छ । त्यसकारण समाजका हरेक कार्यहरूमा नारीलाई पनि समान भागबण्डा हुनुपर्छ र यसको प्राप्तिको लागि नारी आफैँ जागरुक भएर लाग्नुपर्छ अधिकार मागेर पाइँदैन भने खोसेर लिनुपर्छ भन्ने नारीलाई उत्साही गराउँने भाव भएका कविताहरू यहाँ रहेका छन् । भट्टराई आज भन्दा धेरै पहिलेको नारीको वास्तविकता सम्झँदै लेख्छिन् :

हुन्थ्यो यस्तै गरिकन यहाँ सेविकाको तयारी
खोज्दा-खोज्दा अब मिलिसकी आठ वर्षे बुहारी ।
अत्याचारी, कुटिलजनको चक्रमा पेलिएर
हार्‍यौ बाजी, जब वलि भयौ यज्ञमा निर्विरोध !

कन्यादान कि बलिदान ?, पृ. १३

भट्टराईले पहिले पहिलेको प्रशंग जोड्दै धेरै पाको पुरुषसँग कलिला आठ वर्षे बालिकाले विहे गर्नुपर्ने बाध्यताहरूको चर्चा गरेकी छन् । अत्याचारीहरूको पेलाइले नारीहरूले पुरुषले जे भन्छ त्यो खराखर मान्नुको विकल्य त्यो समयमा थिएन भन्ने कुरा यी कविताहरूमा रहेका छन् । त्यसैगरी अहिले पनि नारी स्वतन्त्रताका कुराहरू भाषण र सिद्धान्तमा मात्र सिमित भएका छन् । जति नै बाहिर नारी शोषणका विरुद्धमा कुरा गरे पनि व्यवहारमा कति पनि लागु हुन सकेको छैन । नारीलाई सृष्टिको मूल, देवी, माता जस्ता हरेक नामले पुकारे र पुज्ने गरे पनि नारीका दुई पटा छन् भन्ने सन्दर्भलाई जोड्दै भट्टराई भन्छिन् :

सृष्टिकै मूल हो नारी आदिशक्ति तपस्विनी
कहीँ निन्द्य कहीँ स्तुत्य दुई पटा छ जीवनी ।
पुजिन्छे कहिले नारी देवी ! माता ! भनी भनी
दबिन्छे कहिले नारी जुत्ताको तलुवा मुनि ।

नारी, पृ. ७४

एउटी नारीको कुनै ठाउँमा स्तुति हुन्छ, पूजा हुन्छ तर त्यही नारीको कुनै ठाउँमा दमन हुन्छ, शोषण हुने गरेको पाइन्छ । हामी एकाइसौं शताब्दीका सभ्य मानिस हौं भनेर गर्व गरे पनि हाम्रो पितृसतात्मक किटाणुको प्रवेश भएको सामाजिक मानसिकतामा कति पनि परिवर्तन आउन सकेको छैन । हरेक ठाउँमा नारी बलात्कृत हुनु परेको छ, कति ठाउँमा ज्युउँदै आगोमा जल्नु परेका घटना हाम्रो समाजमा यत्रतत्र देख्न पाइन्छ ।

यसरी हाम्रो समाजमा नारी विभेदहरू थुप्रै किसिमका छन् । जसलाई नारीहरूले बत्तिमा सजाइँने पुतली र सधैँ सानो आँखी झ्याललाई मात्र आफ्नो संसार सम्झने परीजस्तो नभई आफु पनि यो संसारको केही हो, आमाले जति पुरुषलाई जन्मदिँदा प्रसव पीडा खपेकी हुन्छिन् नारीलाई जन्मदिँदा पनि त्यतिनै पीडा सहेकी हुन्छिन् त्यसैले आमाका सपना पूरा गर्न , यो समासको विकास र उन्नतिका निम्ति त्यति नै नारीको पनि दायित्व रहेको हुन्छ । त्यसकारण नारी अधिकार देऊ भनेर प्राप्त हुने छैन जसको लागि नारी आफैं जागरुक भएर अघि बढ्नुपर्छ । कोक्रो हल्लाउने हातले अवसर पाए संसार हल्लाउन सक्छ तर त्यो

अधिकारको सुनिश्चितताका लागि नारी आफैँ अगाडि बढ भन्ने उत्साही भाव यी कविताहरूमा पाइन्छ ।

(घ) देशप्रेम

सरित् सङ्गम कवितासङ्ग्रह भित्र देशप्रेम वा राष्ट्रप्रेमलाई विषयवस्तु बनाएर केही कविताहरू रचना भएका छन् । ती कविताहरूमा *देशको माया, आमा भन्छिन्, मान्छेसँग, विकेन्द्रीकरण, नरोइद्यौ न बाग्मती, शिखरका खरका झुपडी* आदि शीर्षकका रहेका छन् । यी कविताहरूमा राष्ट्रियताको भाव व्यक्त भएका छन् । आफ्नो जन्मभूमि र देश सबैलाई प्राण भन्दा प्यारो लाग्छ । आफ्नो देशका लागि प्रत्येक मान्छेले जस्तोसुकै मूल्य चकाउन पनि पछि पर्दैन भन्दै भट्टराई भन्छिन् :

छाला काडी खडा हुन्छौँ लज्जा छोप्न स्वदेशको
मुटु च्यातेर माटोमा सिन्चौँला रक्तको कुलो ।
देश हो देशबासीको, सृष्टि आफैँ समष्टि हो
तान्यो चुम्बकले जस्तै शक्तिले देशभक्तिको ।

देशको माया, पृ. २८

उद्धृत कवितांशमा आफ्नो देशको इज्वत जोगाउनका लागि आफ्नै छाला काडेर, मुटु च्यातेर रगत बगाउन पनि तयार हुनुपर्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । यसरी नै सम्पूर्ण नेपालआमाका सन्ततिहरूलाई देशको विकासका लागि, सम्वृद्धिका लागि सदा मिलेर बस्न अग्रह गर्दै र कोही कसैको मोहमा नफसी विश्वसामु मेरो देश यो हो भनेर गर्वका साथ भन्न सकियोस भन्दै कवि भन्छिन् :

सधैँ आशिषका हात आफ्ना सन्ततिका अघि
उठून् सगर्व, यो माथ नझुकोस् मोहमा परी ।
उचो मातृत्वमा प्रश्न नरोकियोस् कुनै पनि
मन फाटेर गान्धारी नबँनु कहिल्यै पनि ।

आमा भन्छिन्, पृ. ५०

प्रस्तुत पंक्तिमा नेपाल आमाको माध्यमबाट आफ्ना सन्ततिलाई कहिल्यै कसैको मोहमा परेर आफ्नो देशको माया र देशको लागि गर्नुपर्ने कर्तव्यबाट कहिल्यै पछि नहट ताकी तिमीहरूले गर्दा मेरो मातृत्व माथि प्रश्नचिन्ह खडा नहोस् भन्ने भाव रहेको छ । यसरी सम्पूर्ण नेपाली जनतालाई हत्या, हिंसा र भाईभाई बीचको लडाइँ नगरी आपसमा

मिलेर बस्न र देशको उन्नती र प्रगतिको लागि लाग्न आग्रह गरिएको भाव यी कविताहरूमा रहेका छन् ।

(ङ) प्रकृतिप्रेम

सरित् सङ्गम कविता सङ्ग्रहभित्र कवि भट्टराईले प्रकृतिलाई विषयवस्तु बनाएर केही कविताहरू रचाना गरेकी छन् । ती कविताहरूमा *प्रभात, चुँदी रम्घार असार,नयाँवर्षसँग, वर्षा, नरोइद्यौ न बाग्मती, बसन्त, जापान सुन्दरी* आदि हुन् । प्रभा भट्टराई प्रकृतिलाई महान मान्छिन् । उनी प्रकृतिबाट धेरै र त्यसलाई जीवनसँग तुलना गर्छिन् । उनी कुनै कुरा सोझो रूपमा त कुनै कुरा घुमाउरो पाराले व्यक्त गर्छिन् । जस्का लागि प्रकृतिबाट शब्द टिप्दछिन् अनि तिनैलाई आकार दिन्छिन् । कविलाई आफ्नो देश अनि जन्मभूमिप्रति अगाध प्रेम र आस्था रहेको छ । उनी त्यही प्रकृतिलाई विश्व प्रकृति मान्दछिन् । आफ्नो मनमा गहिरो प्रभाव परेका प्राकृतिक बिम्बहरूलाई उनी चुन्छिन् । उनी प्रकृतिको सोझो वर्णन गर्छिन् साथै जीवन र समाजसँग जोडेर पनि त्यसलाई व्यक्त गर्दछिन् । प्रकृति आफैँमा कोरा छ, त्यसलाई मानिसले अनुभव गरेर पूर्णता दिन्छ । कवि पनि प्रकृतिलाई अनुभव गर्छिन्, त्यसको माया पाउँछिन् अनि आफु पनि माया गर्न पुग्छिन् । प्रकृतिलाई अनुभव गर्दै कवि लेख्छिन् :

फक्रे नयाँ पुष्कर रङ्गीचङ्गी
समीर ताजा फिँजियो सुगन्धी ।
प्रभातको सुन्दर दृश्यलाई
रोकौं सरी लाग्छ सधैँ मलाई ।

प्रभात, ३८

प्रस्तुत पंक्तिले प्रभातको समयमा उदाउँदो सूर्यसँगै देखिने प्रकृतिको सुन्दर दृश्यलाई कहिले आफुबाट टाढा नहुने गरी आफैँसँग राखिरहनुजस्तो अनुभव जो कोहीलाई पनि हुन्छ । जति नै काम गरेर थाकेको अवस्था भए पनि बिहानीको समयमा देखिने प्रकृतिको मनोरम दृश्यले सबै थकानलाई मेटिदिन्छ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ ।

यसरी भट्टराईले नयाँवर्षको सङ्केत गर्दै हरेक बसन्त ऋतुमा रुखहरूमा पुराना पात झरेर नयाँ पात पलाउँदाको दृश्य सम्झदै बैशाखलाई त्यो वर्षभरिको प्रकृति साथै मानिसको जनजीवनसग गासेकी छन् । त्यो वर्ष भरि मानिसमा हरेक क्रियाकलाप वा खेती किसानीका कुराहरूदेखि लिएर वर्षामा आउने बाढी पहिरो, अन्न उब्जनीका विविध पाटाहरूलाई यी कविताहरूमा समावेश गरिएको छ ।

(च) स्रष्टाप्रति समर्पण

सरित् सङ्गम कविता सङ्ग्रहभित्र रहेका कविताहरूमा विभिन्न स्रष्टाहरूसँग सम्बन्धित केही कविताहरू रहेका छन् । ती कविताहरूमा *भानुको सम्झना, अनौठो भेट, मोतीप्रति, देवकोटाप्रति* हुन् । भट्टराईले यी कविताहरूमा भानुभक्त आचार्य, मोतीराम भट्ट, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले उनीहरूको समयमा साहित्य सिर्जना गर्दाका अप्ठ्याराहरू र साहित्य लेख्दा उनीहरूलाई लगाईएका आक्षेपहरू प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी स्रष्टाहरूको सम्मानार्थ र उनीहरूले नेपाली साहित्यमा दिएको योगदान र उनीहरूले देखाएको बाटोलाई बन्द हुन नदिन साहित्यमा लाग्ने सम्पूर्ण स्रष्टाहरूसँग अनुरोध गरेको भाव यी कविताहरूमा पाईन्छ साथै साँच्चै नै हाम्रा अग्रज साहित्यकारहरूले हामीलाई सधैं चिनिने कालजायी सिर्जनाहरू छोडेर गएका छन् यसको सम्मान गर्दै साहित्यिक फाँटलाई उजागार पार्नु नेपाली साहित्यका स्रष्टाहरूको कर्तव्य हो, साहित्यकार र सिर्जनशील व्यक्तिहरूको धर्म हो भन्ने भाव यी कवितामा रहेका छन् ।

(छ) चाडपर्व विशेष

सरित् सङ्गम कृतिभित्रका कविताहरूमा चाडपर्व विशेष केही कविताहरू रहेका छन् । ती कविताहरूमा *तीजको गीत, दशैं ! दशैं ! दशैं !* र *तिहार* रहेका छन् । हाम्रो देश नेपाल विभिन्न भौगोलिक, साँस्कृतिक, धार्मिक विविधता भएको देश हो । यहाँ विभिन्न जातजातीका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । ती मानिसहरूले मनाउँने विविध चाडपर्वहरूको रमाइलो र राम्रा पक्षको जानकारी कविताहरूमा दिइएको छ । साथै यी चाडपर्वहरू मनाउने क्रममा आजकाल विविध विकृति र विसङ्गति आउन थालेका छन् । जसमा अरूलाई देखाउनका लागि भए पनि तडकभडक देखाउने आफुसँगनभए पनि ऋण काढेर धमस देखाउने चलन बढ्दै गइरहेको छ । त्यसैलाई व्यङ्ग्य गर्दै कवि भन्छिन् :

गाउँको यो दशैं, यो शहर्को दशैं
वाध्यताको दशैं, यो रहर्को दशैं ।
लेकको खोँचको, फाँटको यो दशैं
आँटको हो हि ढाँटको हो दशैं?

दशैं ! दशैं ! दशैं !, पृ. ७९

प्रस्तुत पंक्तिमा हाम्रो परमपरा, धर्म सस्कार अनुसार मनाउँदै आएका चाडपर्वहरू दिनदिनै महङ्गा हुँदै गइरहेका छन् । पहिले यिनै चाडपर्व खुसीयाली आदानप्रदान गर्ने मिठो मसिनो जे छ त्यो खाने चलन थियो तर आज आएर सामान्य वर्गका मान्छेलाई यी चाडपर्व

मनाउँन पनि बाध्यताजस्तो भइरहेको छ भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । यसरी चाडपर्व मनाउँने नाममा विकृति भित्र्याउनु हुँदैन । चाडपर्व मनाउँदा घाटी हेरेर हाड निल्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिने कविताहरू यहाँ रहेका छन् ।

(ज) कविका वैयक्तिक भाव भएका कविताहरू

सरित् सङ्गम कविता कृति भित्र भट्टराइद्वारा आफ्ना नितान्त वैयक्तिक भावहरूलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएका कविताहरू रहेका छन् । ती कविताहरूमा *एउटा पत्र कवितालाई, सम्झनै सम्झना, मेरी भान्जी, चुँदी रम्घा र असार,परीक्षाको तयारी, आधुनिक बालकको दैनिकी, परीक्षाको दृश्य, किसानप्रति, सम्झना हुन्छ केवल, यस्तो पनि देखेँ,बुढ्यौली* आदि हुन् । भट्टराईले यी कविताहरूमा आफ्ना जीवनका भोगाइहरू र देखेका कुराहरूलाई विषयवस्तु बनाएर कविताको रचना गरेकी छन् । उनले यसप्रकारका कवितामा आफुले कवितामा आफ्नो जीवनमा आएका विविध उत्तरचडावको सामना गर्नुपरेको अवस्थालाई कविताको विषयवस्तु बनाएकी छन् ।

प्रभा भट्टराईले आफ्ना कवितामा विभिन्न विषयका माध्यमबाट पहिलेका कविता र अहिले लेख्ने कविताहरूमा आकाश जमिनको फरक देख्छिन् । उनी अहिलेका कवितामा दम पाउँदिनन् । अहिले कवितालेखनमै विभिन्न घुम्तीहरू आएको र पहिला भन्दा भिन्न कविताहरूको माहोल बढेकोले उनी पहिले पहिलेका कविताप्रतिको मोह राख्दै भन्छिन् :

बस्छेयौ धुम्म दुरुह भै किन त्यसै ? खै भट्ट क्यै बोल्दिनौं
थाकेझैँ किन दीर्घ श्वास मुखमा ल्याएर टोलाउँछ्यौ ।
बिन्ती ! झोक्रन छोड, चम्क अघिझैँ फर्काइ आफ्नोपन
एकैपल्ट त मुस्कुराउ कविता ! निर्धक्क बन्नेछु म ।

एउटा पत्र कवितालाई, पृ. १

माथिका पंक्तिमा भट्टराईले जति पहिलेका कविता गहन हुन्थे त्यति अहिलेका कविताहरू छैनन् । पहिला छन्दमा धेरै कविताहरू लेखिन्थे । ती कविताहरू लयात्मक र सुमधुर हन्थे । अहिलेका कविताहरूलाई भाँचभुँच पारेर त्यसको स्वरूप बिगारिएको छ । त्यसैले पहिलेका जस्तै कविताहरू रचना अहिले पनि हुन् । म त्यस्तो देख्न चाहन्छु भन्ने कविको अतितप्रतिको मोह यस कविताको भाव बन्न पुगेको छ ।

भट्टराईले आफ्नो जन्मथलो र आफु हुर्केको ठाउँको सम्झना र त्यसप्रतिको मोह पनि यी कविताहरूमा गरेकी छन् । समयसँगसँगै मानिस विभिन्न बाध्यताले टाढाटाढा पुग्नुपर्ने

हुन्छ तर जहाँ पुगे पनि आफ्नो जन्मभूमिको माया सधै भइराख्ने त्यो ठाउँमा अवश्य एक दिन फर्केर आउँछु भन्दै प्रभा भन्छिन् :

उस्तै होला चुँदी खोलो उस्तै चुँदी फाँट
आफैँ मात्रै विरानो भई छुट्टिएछु आज ।
समयले छुटाइदियो प्रकृतिको काख
भेट्न आउँला चुँदीरम्घा, लहै पर्खिराख ।

चुँदीरम्घा र असार, पृ.५३

भट्टराईले विद्यार्थीहरूले गर्ने हरेक व्यवहार र क्रियापकलापलाई पनि आफ्ना कवितामा समेटेकी छन् । उनले विद्यार्थीले परीक्षाको बेलामा गर्ने क्रियाकलापलाई जस्ताको तस्तै लेखेकी छन् । उनी विद्यार्थीहरूको पढाइको बारेमा र उनीहरूले विद्यालयमा गर्ने क्रियाकलापका बारेमा पनि कविता लेख्छिन् । यी कविताहरूमा आजभोलिका बालबालिकाप्रति र तीनिहरूलाई बाटो देखाउने अभिभावकप्रति समेत व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ ।

यसरी प्रत्येक मान्छेको जन्मदेखि वा शिशु अवस्थादेखि प्रौढ अवस्थासम्मको जीवनभोगाइ, देखाइ र अनुभव गराइलाई अत्यन्त सुमधुर रूपमा भट्टराइले प्रस्तुत गरेकी छन् । उनले आफ्नो जन्मभूमि चुँदीरम्घा, त्यहाँ आफुले गरेको संघर्ष, अहिले त्यो अतित भएको तर पनि सम्झनामा रही रहेको भावदेखि लिएर आफुले हुर्काएकी दुई वर्षकी भान्जी, आफुले पढाएको विद्यार्थीको हरेक क्रियाकलाप, बुढेसकालमा भोग्नु पर्ने मान्छेका हरेक समस्या आदिको उजागार पार्ने भाव भएका कवितहरू कविका वैयक्तिक भाव भएका कविताहरूमा समेटिएका छन् ।

५.२.२.५ भाषाशैलीय विन्यास

भाषा विचार विनिमयको साधन हो । कवितामा विशिष्ट प्रकारको भाषा प्रयोग गरिन्छ । भाषाशैली भनेको भाव प्रकाशनका लागि गरिने अभिव्यक्ति कौशल हो । कृतिका संरचक घटकका सन्दर्भमा भाषा (सङ्केतक), शैली अग्रभूमिकरण, (विचलन, समानान्तरता), बिम्ब, प्रतीक, लय, छन्द अलङ्कार आदिको व्यवस्थापनलाई भाषाशैलीय विन्यास भनिन्छ । लुइटेल, २०६०:१०६ ।

सरित् सङ्गम कविता छन्दोबद्ध कविता कृति हो । यसमा एकहत्तर ओटा कविताहरू सङ्गृहीत छन् । यस सङ्ग्रहका कविताहरू सरल, सहज र बोधगम्य रहेका छन् भने केही

कविताहरू अलि जटिल प्रकारका पनि रहेका छन् । यस कृतिका कविताहरूमा तत्सम र आगन्तुक दुवै खाले शब्दहरूको प्रयोग भएका छन् । तत्सम शब्दहरूमा दीप, ब्रह्म, भूकम्प, गिरी, रवि, समीर, पुष्पशैया, मातृस्नेह, यज्ञ, जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गदपि गरियसी, वृक्ष, गगन, प्रचण्ड, अश्रुधारा, पुस्कर, मिथ्या, मातापिताजस्त थुप्रै शब्दहरू रहेका छन् । तत्सम शब्द प्रयोग भएको यो कविताको पंक्ति तल उद्धृत गरिएको छ :

उर्लन्छन् भावाना लाखौं अटाउँदैनन् पृष्ठमै
लाग्छ बोलेर थोरै औ, धेरै बोलिन्छ मौनमै ।
धुकधुकीले जप्छ यहाँ मूलमन्त्र सधैँभरी
"जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी ।"

देशको माया, पृ. २८

प्रस्तुत पंक्तिमा मौन, मूलमन्त्र, जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गदपि गरियसी जस्ता शब्द र वाक्य तत्सम भएर आएका छन् ।

त्यसैगरी यस कृतिभित्र आगान्तुक शब्दहरूको पनि बाहुल्य रहेको छ । नेपाली जनजिब्रोमा झुण्डिसकेका यी शब्दहरूमा अप्रिलफुल, डिस्को, खसम, ट्युसन, क्लिनिक, डिनर, टाइ, रकेट, मम्मी ड्याडी, होटल, टेलिभिजन, मिटिङ, सर, मिस, चेक, ड्राफ, ह्वीस्की-ब्राण्डीजस्ता शब्द प्रयोग गरिएकोले कविता बुझ्ने किसिमकै छन् । ती आगन्तुक शब्दहरू कवितामा यसरी आएका छन् :

छ मम्मीको ड्युटी दिनभर कहाँ फुर्सद छ र ?
अझै झन् ड्याडीको मिटिङ छ रे ! होटलतिर ।
खुवायो कान्छाले सुत न कति गर्छौ करकर ?
तुरुन्तै राख्ने रे अबत घरमै ट्युसन सर ।

आधुनिक बालकको दैनिकी, पृ. ६९

माथि उद्धृत हरफहरूमा मम्मी, ड्युटी, ड्याडी, मिटिङ, होटल, ट्युसन, सर शब्दहरू आगन्तुक शब्द हुन् ।

सरित् सङ्गम कृतिभित्रका कवितामा विभिन्न ठाउँमा कोशीय विचलन कविताहरूमा र अर्थतात्विक विचलन आएका छन् । ती विचलनहरू कवितामा यसरी आएका छन् :

प्यारो सुन्दर यो पृथ्वी हुन्छ विध्वस्त रे अब
अभिशप्त भयो किन विज्ञान वैभव ?

मान्छेका मनमा उल्टो हावा चल्छ भयङ्कर
सधैं युद्ध, सधैं सेखी, सधैं सङ्का, सधैं डर ।

युद्ध, पृ. ३

प्रस्तुत पंक्तिमा मान्छेको मनमा उल्टो हावा चल्दैन यसमा अर्थतात्विक विचलन भई युद्धको मार खेप्दा-खेप्दा गरेका नेपाली जनता फेरि पनि युद्ध हुने शंकाले भयभीत र त्रस्त भएको अवस्था अभिव्यञ्जित भएको छ ।

यसरी **सरित् सङ्गम** कृतिभित्र विभिन्नखाले विषयवस्तुमा विभिन्न किसिमका शब्दहरूको प्रयोग कवि भट्टराईले गरेकी छन् । कुनै-कुनै कवितामा क्लिष्ट शब्दको प्रयोग भए पनि भावका दृष्टिले कविता संवेद्य नै रहेका छन् । तत्भव शब्दमा तत्सम र आगन्तुक शब्दको व्यवस्थित प्रयोगले अधिव्यक्तिको शैलीलाई उच्चता प्रदान गरेको छ । त्यसैले भाषाशैलीका दृष्टिले यो कृतिका कविताहरूसरल, सहज र बोधगम्य नै रहेको देखिन्छ ।

(क) बिम्ब तथा प्रतीकविधान

मनोरञ्जनात्मक तरिकाले अप्रत्यक्ष प्रस्तुतिका माध्यमबाट केन्द्रीय भावलाई चिनाउने काम बिम्ब वा प्रतीकले गर्दछ । सीमित अर्थमा बिम्ब भनेको छाया, दर्पण वा प्रतिबिम्ब हो । साहित्यमा बिम्बले काव्य बिम्बलाई जनाउँछ । सर्जकका मानसपटलमा रहेको मानसिक तस्बिरलाई सम्मूर्तित तुल्याउने चित्रात्मक भाषा नै बिम्ब हो । (गौतम, २०६०:१) त्यसैगरी कुनै चिजलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सजिव वा निर्जीव वस्तुलाई प्रतीक भनिन्छ ।**सरित् सङ्गम** कृतिका कविताहरूमा केही गहन, केही स्वभाविक र साधारण बिम्बहरूको प्रयोग भएको छ । यो कृति विभिन्न विषयवस्तुहरू समेटेर लेखिएका र विभिन्न भाव भएका कविताहरूको सङ्गालो भएकोले यसको शीर्षक सरित् सङ्गम नै बिम्बात्मक रूपमा आएको देखिन्छ । कवि भट्टराईले यस कृतिका कविताहरूमा प्रयोग गरेका केही प्रतिनिधि बिम्बात्मक उदाहरणहरू तल उल्लेख गरिएको छ :

के गछ्र्यौ भन आजभोलि कविता ? सञ्चो त सञ्चै छ के ?
खै दिव्य उमङ्ग तेज अघिको ? लाग्छ्यौ उदासिन हे !
फेरि रूप, रङ्ग, आकृति सबै बेग्लै बनी आइछ्यौ
चिन्नै मुश्किल भो, अहो ! कति छिट्टै खङग्रङ्ग दुब्लाइछ्यौ ?

एउटा पत्र कवितालाई, पृ. १

उक्त पंक्तिमा दिव्य उमङ्ग, तेज अधिको बग्लै, उदासीन देखिनु, आकृति सबै बेग्लै हुनु, खङग्रङ्ग दुब्लाउनु जस्ता शब्दहरू बिम्बात्मक रूपमा आएका छन् । यी हरफहरूले कुनै एक नारीको परिवर्तित रूपको चित्रका माध्यमबाट पहिला लेखिने कविता र अहिले लेखिने कवितामा फरक छ भन्ने अर्थ प्रदान गरेको छ ।

यस कृतिमा ग्रम्यपरिवेशको झल्को दिने खालका बिम्बको पनि प्रयोग भएको छ :

वैशाखी पिपिरा साना बज्दथे मृदु ओठमा
दोहोरी गीतको भाका सुनिन्थ्यो पर गोठमा
गोरेटा मसिना जुट्ता दौँतरी जुट्तथे त्यहाँ
नत्र अक्षर ढुङ्गामा, सूचना छोडिन्थे त्यहाँ ।

सम्झनै सम्झना, पृ. १४

प्रस्तुत पंक्तिले ग्रम्यजीवनको चित्रण गर्दै ग्रम्यपरिवेशका बालबालिकाको जनजीवन र दैनिकीलाई व्यक्त गरेको छ । यसमा कविले आफ्नो बाल्यकाल र जन्मभूमिबाट टाढा रहनुपरेकोले त्यसप्रतिको सम्झना व्यक्त गरेकी छन् ।

त्यसैगरी युद्धजन्य अवस्था र त्यसले सामान्य जनजीवनमा पारेको प्रभावलाई प्रस्तुत गरिएको कविता हेरौं :

पर्ख, मर्नेहरू पर्ख ! जन्मनेहरू पर्ख ए !
कर्फ्यु छ कसरी जान्छौ ? घाटमा, अस्पतालमा ?
मलामी अडिए, मुर्दा हिँड्दा-हिँडदै त्यसै अड्यो
स्वच्छन्द नगरी एकैछिनमा ऊयालखान भो ।

कर्फ्यु, १९

उक्त पंक्तिमा युद्ध, हत्या, हिंसाले गर्दा मानिसको जनजीवनमा पारेको असरको चित्रण गरिएको छ । कर्फ्युले गर्दा प्रसव पीडामा छट्पटाइरहेकी नारीलाई अस्पताल लान नपाई मृत्यु हुने र सो लासलाई घाटमा समेत लान नपाईने अवस्था भएकोले कविले व्यङ्ग्यात्मक रूपमा जन्मने र मर्नेहरूलाई पर्ख अहिले कर्फ्यु छ हटेपछि जन्मने पनि जन्म र मर्ने नि मर भनेकी छन् ।

भट्टराईले सामान्य र स्वभाविक प्रतीकहरूको प्रयोग पनि प्रशस्त गरेकी छन्: 'कान्तिपुर' शहरका मान्छेको प्रतीक, 'रजनी' नराम्रा घटनाको प्रतीक, 'जालको माछो' निमुखा जनताको प्रतीक, 'आकुरा' भ्रुणको प्रतीक, 'सुन्दरी' निन्द्राको प्रतीक, 'मुजुरा' नवजात

शिशुको प्रतीक, 'उषा' नारीको प्रतीक, 'ठाडो भीर' जीवन संघर्षको प्रतीक, 'गौरी' कनयादान हुनलागेकी आठ वर्षे कन्याको प्रतीक, 'शिशिर' उजाड जीन्दगीको प्रतीक, 'रङ्गशाला' प्रकृतिको प्रतीक, 'धमिलो रात ढल्नु' पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यको प्रतीक, 'कर्मी' आदिकवि भानुभक्त आचार्यको प्रतीक, 'चन्द्रमा' सत्य र न्यायको प्रतीक, 'भोटेकुकुर' ठगी खाने भ्रष्टचारीहरूको प्रतीक, 'दुइटा जिभ्रो' आफ्नो स्वर्थका लागि जता पनि ठिक्क हुने मान्छेको प्रतीक, 'रत्न' असल मान्छेको प्रतीक जस्ता थुप्रै प्रतीकहरू यस कृतिका कविताहरूमा पाइन्छ ।

यसरी **सरित् सङ्गम** कवितासङ्ग्रहमा विभिन्न खाले स्वभाविक र चलनचल्तीमा प्रयोग हुँदै आएका बिम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोगले कविताको भावको गहिराइसम्म पुग्न मदत गरेको छ । त्यसकारण यस कृतिमा बिम्ब प्रतीकको कुशल र सफल प्रयोग भएको पाइन्छ ।

(ख) छन्द तथा लयविधान

निश्चित निश्चित सङ्ख्याका अक्षर, मात्रा, गति, यति, लय स्वर आदिको समन्वित रूप छन्द हो भने लय कविताको प्रमुख आधारभूत प्राविधिक तत्व हो (लुइटेल, २०६०: १०६) । छन्दविना कविताको रचना गर्न सकिन्छ तर लय विना कविताको रचना गर्न असम्भव छ । **सरित् सङ्गम** कविता सङ्ग्रह छन्दोबद्ध कृतिहरूको सङ्ग्रह हो । छन्दको प्रयोग भएकाले यस कृतिभित्रका कविताहरू लयात्मक र सुमधुर रहेका छन् । यस कृतिमा रहेका छन्दहरू शार्दुलविक्रिडित, अनुष्टुप, शिखरिणी, मन्दक्रान्ता, इन्दबज्रा, उपजाती, लोक, स्रग्धरा, मालिनी, पञ्चचामर, द्रुतविलम्वित, वसन्ततिलका र स्रग्विणी हुन् ।

शार्दुलविक्रीडित - **सरित् सङ्गम** कृतिभित्र शार्दुलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरी लेखिएका कविताहरू *एउटा पत्र कवितालाई, निद्रा, लेक, नारीप्रति, यात्रा, आँधी, क्रन्तिर आमा, मौन अभिव्यक्ति, भानुको सम्झना, दुलही, मोतीप्रति, देवकोटाप्रति, भोली, यो शान्तिक्षेत्र !, जालको माछो, यात्री ! हिँड्दै जाऊ, बाध्यता, कवि भन्छ, खै फुर्सद?, बुढ्यौली* गरी जम्मा बीसओटा रहेका छन् ।

> "तिम्रो पुत्र शहीद भो" भनि कुनै सन्देश सुन्नु अघि
> मैं चाँडै, कहिल्यै नब्युँतिन त्यसै, मूर्च्छा परूँ, या मरूँ ।
> लाग्यो चोट असह्य, मातृ मनको तारा नभन्दै झऱ्यो
> यस्तैमा जननी ढलिन् र धमिलो त्यो रात सिँङ्गै ढल्यो ।

क्रान्ति र आमा, २१

अनुष्टुप - यस कृतिभित्र अनुष्टुप छन्द प्रयोग गरी लेखिएका कविताहरू *कान्तिपुर र मान्छे, रजनीसँग, देशको माया, बन्धन र कर्तव्य, अनौठो भेट, विकेन्द्रीकरण, नेपाली जनता, आकाश भन्छ, आमा भन्छिन्, मान्छेसँग, यहाँ खै को स्वतन्त्र छ ?,नयाँवर्षसँग, रकेट युगको विकास, शताब्दीफेरिदै छ, जमाना फेरियो हामी फेरिएनौं, शहीद, जाग लौ देशका युवा, नारी, सम्झनाहुन्छ केवल, जापान सुन्दरी* गरी जम्मा पच्चीस ओटा कविता रहेका छन् ।

ए ! उठ् त रजनी ब्युँझी ! तँलाई केही भन्नु छ
तेरो विरोधमा चर्को नारा सर्वत्र व्याप्त छ ।
विवेक भन्नु क्यै छैन, तेरो साम्राज्यमा कतै
निस्सासिएर मर्दैछन् यी निर्धा, निमुखा कठै !

रजनीसँग, पृ. २४

शिखरिणी - यस कृतिभित्र शिखरिणी छन्द भएका कविताहरू प्रजातन्त्र, अतितको यादमा, आधुनिक बालकको दैनिकी, परीक्षाको दृष्य गरी चार ओटा रहेका छन् ।

आहा ! कस्तो हुन्थ्यो ? जनमभर यस्तै शिशु भए ?
अनेकौ संसारी छलकपटको चक्र नरहे ।
धरामा आयुर्दा विनिमय प्रथाको क्रम बसे
तिनै आनन्दी औ सरस दिन साट्थैं म त सके ।

अतितको यादमा, पृ.४६

मन्दक्रान्ता - यस कृतिमा मन्दक्रान्ता छन्द भएका कविताहरू *नयाँवर्ष, कन्यादान कि बलिदान ?, तारा सितारा, धर्ती र आकाश, गाउँ फेरियो रे !, तिहार* गरी जम्मा छ ओटा रहेका छन् ।

लुच्चच, बाङ्गा, कुटिल मुखिया बन्न थाले मिजासी
बोल्छन् सानसँग पनि अहा ! दच्कदै मान राखी
भ्याङ्गले घर्ती पनि अब भयो डाक्टरी पढ्न जाने
कान्छी छोरी बनिछ गुरुमा दङ्ग पर्थ्यो सुबाने ।

गाउँ फेरियो रे, ५८

इन्दबज्रा - यस कृतिमा इन्दबज्रा छन्द भएको एउटा मात्र कविता *प्रभात* शीर्षकको हो ।

लाली चढ्यो पूर्व भयो उज्यालो
आएछ पालो हँसिली उषाको
सिन्दुर हाले रविले धरामा
सौन्दर्य फैलेछ गह्वागह्वमा ।

प्रभात, पृ. ३८

उपजाती - उपजाती छन्द भएका कविता *सपना, परीक्षाको तयारी, आयो जमना नयाँ, किसानप्रति* गरी जम्मा चार ओटा रहेका छन् ।

किसान यो देश कुना-कुनाका
सन्तान सच्चा धरती मुमाका ।
जोडेर धर्तीसँग नित्य नाता
बन्यौ सबैका अन्नदाता ।

किसानप्रति, पृ. ७१

स्रग्धरा - यस कृतिभित्र स्रग्धरा छन्द भएको एउटा माात्र कविता *यात्रा र यात्री* हो ।

यात्री बौराइ काँप्यो जब अलमलिंदै देह निथ्रुक्क पारी
कालो बाढी बलैले पसिकन लिइगो लक्ष्यको पूर्ण भारी ।
यात्री निस्सासियो झन् प्रतिफल सहसा फेर्न मिल्दैन सास
सोच्यो, पार्दैछ क्यारे अब पलभरमै कालले एकगाँस ।

यात्रा र यात्री, पृ. ४४

लोक - यस कृतिभित्र लोकछन्द प्रयोग गरी लेखिएका कविताहरू *चुँदीरम्घा र असार,यस्तो पनिदेखेँ, तीजको गीत* गरी तीन ओटा रहेका छन् ।

आली-आली जिस्कँदाहुन् रोपारका ताँती
दोहोरीमा निस्कँदाहुन् गीत भाँती-भाँती ।
हली, बाउसे, बियाडेले भर्दै होलान लोली
हिलोमाटो छ्यापी-छ्यापी खेल्दै होलान् होली ।

चुँदीरम्घा र असार, पृ.५३

मालिनी - यस सङ्ग्रहमा मालिनी छन्द भएको कविता *सभ्यता* शीर्षक को हो ।

किन यति फितलो भयो सभ्य संसार हाम्रो ।
परजन किन राम्रा, लाग्छ आफैं नराम्रो ।
अब कतिदिन उड्ने ? नक्कली प्वाँख जोडी
तनमन त स्वदेशी भेषभूषा विदेशी !

सभ्यता, पृ. ५६

पञ्चचामर - यो कृतिभित्र पञ्चचामर छन्दको प्रयोग भएका कविता वर्षा र *नरोइद्यौ न बाग्मती* गरी दुई ओटा रहेका छन् ।

किनार वरपरका थिए सधैँ हराभरा
प्रसन्नझैँ तिमी थियौ खुसी थिइन् सधैँ धरा ।
बिहान सूर्यको छटा लुसुक्क चुम्न आउँथ्यो
पवित्र दिव्य फूलको सुवास मग्मगाउँथ्यो ।

नरोइद्यौ न बाग्मती, पृ. ६०

द्रुतविलम्वित - यस कृतिमा द्रुतविलम्वित छन्द प्रयोग गरी लेखिएको कविता *शिखरका खरका* झुपडी शीर्षकको एउटा मात्र कविता हो ।

शहरको हर बात कवाफ छ
किन र दुख ? पहाड त हाड छ ।
जग अशान्त छ शान्ति कहाँ छ खै ?
शिखरका खरका झुपडीतिरै ।

शिखरका खरका झुपडी, पृ. ६१

वसन्ततिलका - यो कृतिमा वसन्ततिलका छन्द प्रयोग भएका कविता *वसन्त* र *पृथ्वीनारायणप्रति* हुन् ।

दानी, दयालु, रसिलो ॠतुराज हाम्रो
उसको त दृष्टि पनि औषध बन्छ राम्रो ।
नाङ्गो र शुष्क रूखको पनि प्राण भर्छ
हो वैद्यराज गतिलो, हरियो वसन्त ।

वसन्त, पृ. ६२

स्रग्विणी - यो कृतिभित्र स्रग्विणी छन्द भएको कविता *दशैँ ! दशैँ ! दशैँ !* शीर्षकको एउटा मात्र कविता हो ।

गाउँको यो दशैँ यो शहर्को दशैँ
बाध्यताको दशैँ, यो रहर्को दशैँ ।
लेकको, खोँचको फाँटको यो दशैँ
आँटको हो कि वा ढाँटको हो दशैँ ।

दशैँ ! दशैँ ! दशैँ ! , पृ. ७९

सरित् सङ्गम कविता सङ्ग्रहभित्र सङ्गृहीत कविताहरूमा यी विविध छन्दको प्रयोगका साथै सुमधुर लय उत्पादनमा निम्ति अनुप्रास शब्द संयोजन र समध्वन्यात्मक शब्दहरूले यस कृतिलाई विशिष्ट तुल्याएको छ । यस सङ्ग्रहका कविताहरू विभिन्न छन्दको प्रयोगले गर्दा श्रुतिमधुर बनेका छन् । लयात्मकताका कारण यस सङ्ग्रहका कविताहरू कविको भाव सम्प्रेषण गर्न सफल छन् ।

(ग) अलङ्कारविधान

कवितालाई बढी आस्वाद्य बनाउनका लागि कविले विभिन्न शब्दालाङ्कार र अर्थालाङ्कारको प्रयोग गरेको हुन्छ । अलङ्कारको अर्थ गहना हो । जसरी सुनचाँदीका गरगहनाले मानिसको शरीरमा शोभा बढाउँछ त्यसैगरी कवितालाई पनि अलङ्कारले सुन्दर बनाएको हुन्छ । **सरित् सङ्गम** कविता सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूमा पनि कवि भट्टराईले विभिन्न अलङ्कारको प्रयोग गरी कविताको शोभा बढाएकी छन् । यस सङ्ग्रहका कविताहरूमा कविले शब्दालाङ्कार र अर्थालाङ्कार दुवैको प्रयोग गरेको देख्न पाइन्छ । भट्टराईले भाषाद्वारा भावलाई मिलाउन भन्दा भाव र चिन्तनको समिश्रणद्वारा आफ्नो विचार व्यक्त गर्न खोजेकी छन् । शब्दालाङ्कार प्रयोगका लागि प्रयोग मात्र नभएर अभिव्यक्तिमा मधुरता र मिठासपन ल्याउनका लागि भएकाले स्वभाविक छन् । यी कृतिभित्रका कविताहरू शब्दालाङ्कारमा अन्त्यानुप्रस, वृत्यानुप्रास तथा यमक अलङ्कारको प्रयोग भएको छ भने अर्थालाङ्कारमा उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति, स्वभावोक्ति जस्ता अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । तल शब्दालाङ्कार र अर्थालाङ्कार प्रयोग भएका केही श्लोक उदाहरणको रूपमा दिइएको छ ।

शब्दालाङ्कार -

आगो हो रापिली नारी सल्किन्छे भर्भाराउँछे
उज्यालो पार्दछे कैले, कैले भष्म गराउँछे ।
मालिक्नी झैँ बनी कैले ठूलो स्वर कराउँछे
दासी झैँ कहिले रुन्छे, आफैँसँग डराउँभछे ।

नारी, ७४

प्रस्तुत श्लोकमा भर्भराउँछे, गराउँछे, कराउँछे, डराउँछे जस्ता अन्त्यानुप्रासमय शब्दको संयाजनबाट लय सृजना भएको छ ।त्यसैगरी

गर्छन् चिविर चिर्र यी बनचरी, चालेर हाँगा यता
टाढा जंगलभित्र जन्तुगणको संयुक्त हल्ला उता ।
गोठालाजनका यतैतिर कतै गुँज्छन् सुसेलीहरू
यो स्वर्गीय अपूर्व चित्रण अहा ! फैलेर गुञ्जोस् अरू ।

लेक, पृ.८

यो कवितांशमा 'च' वर्ण पटकपटक अनियमित रूपमा आवृति भएको छ त्यसैले यहाँ वृत्यानुप्रास अलङ्कार देखिन्छ । यसरी **सरित् सङ्गम** कृतिभित्रका सबै कविताहरूमा अन्त्यानुप्रासको राम्रो प्रयोग भएको देखिन्छ भने वृत्यानुप्रास र यमक अलङ्कारको पनि ठाउँठाउँमा व्यवस्थित प्रयोग भएकाले शब्दालाङ्कारले यी कविताका भावहरूलाई उत्कृष्ट तुल्याएको पाइन्छ । त्यसैगरी अर्थालाङ्कारमा पनि कविको कुशलता देखिन्छः

मीठो लाग्छ हठी बानी झर्को-फर्को मिठो
कलिला पातमा शीत तप्केझैं स्वर झन् मिठो ।
ताजा गुलाब पक्रे झैं खुल्दा अधर-युग्म ती
ओर्लन्छन् स्वर्गका रम्भा, तिलोत्तमा र उर्वशी ।

मेरी भान्जी, पृ.१७

उद्धृत कवितांशमा शीत, गुलाब, रम्भा, तिलोत्तमा र उर्वशीले सानी बालिकालाई सङ्केत गरेकाले यसमा उपमा अर्थालाङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

सिखा बुट्यानतकमा पनि पात भर्दै
गम्भीर सिर्सिर हावासँग बात गर्दै ।
एक्लै खटेर सब सृष्टि सिँगार्छु भन्छ
स्वर्गीय, कर्मठ कलाधर हो बसन्त ।

बसन्त, पृ. ६२

उद्धृत कवितांशमा बसन्त ऋतुलाई कर्मठ कलाधरको रूपमा आरोप गरेकोले यसमा रूपक अर्थालाङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

परपर किन रोदी? खैजडी लाग्छ खोटो
गुनिउँ पनि हरायो भिर्छ को आज भोटो ?
धङ्गधङ्गधङ्ग डिस्को नाच्न कल्ले सिकायो ?
रसमय घर पोल्यो औ खरानी बिकायो ।

सभ्यता, पृ. ५६

माथिको श्लोक वर्तमानको हाम्रो संस्कार र सभ्यता दिनदिनै घट्दै गएको कुरालाई अर्थ्याएको हुनाले यहाँ स्वभावोक्ति अर्थालाङ्कारको प्रयोग भएको छ ।

यसरी सरित् सङ्गम कविता सङ्ग्रहमा विभिन्न शब्दालाङ्कार र अर्थालाङ्करको व्यवस्थित प्रयोगले कविताको भावको गहिराइसम्म पुग्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

(घ) निष्कर्ष

साहित्यकार प्रभा भट्टराईद्वारा लेखिएको**सरित् सङ्गम** छन्दोबद्ध कवितासङ्ग्रह हो । उनको लेखनयात्राको पहिलो चरणमा लेखिएको यो कविता कृतिभित्र एकहत्तर ओटा फुटकर रचनाहरू समावेश गरिएका छन् । २०६८ सालमा नेपाल प्रज्ञा- प्रतिष्ठानले प्रकाशन गरेको यो कृतिका कविता २०३९ सालदेखि २०५२ सालसम्म लेखिएका हुन् । विभिन्न समयका घटना, प्रकृति र समाजलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर लेखिएका कविताहरू यहाँ रहेका छन् । यस कृतिका कविताले विभिन्न हिंसात्मक घटना, युद्धजन्य अवस्था, द्वन्द्व, हिंसापीडित र द्वन्द्वपीडित जनताले भोग्नुपरेका सास्ती, नारी उत्पीडन, नारी संघर्ष, नारी चेतनामूखी, समाजमा भएका विभिन्न सामाजिक, राजनैनिक, आर्थिक, सांस्कृतिकजस्ता पक्षमा आएका विकृति विसङ्गतिको चित्रण, देशप्रेम, जन्मभूमिप्रतिको माया, प्रकृतिको सुन्दर चित्रणजस्ता कुरा कविताका भावमा आएका छन् । साथै नेपाली जनजीवनका राम्रा नराम्रा यथार्थ कुराहरूलाई सुक्ष्म रूपमा विश्लेषण गरी साधारणीकरण गर्न यस कृतिका कविताहरू सफल भएका छन् । नेपालीहरूको संस्कार अनुसारका विभिन्न चाडपर्व र तिनीहरूलाई मनाउने क्रममा भित्रिदै गएका गएका विकृति र विसङ्गतिलाई पनि यी कवितताहरूमा व्यङ्ग्य गरिएको छ । भट्टराईले नेपालको विविधतायुक्त र मर्मस्पर्शी प्राकृतिक दृष्य, ऐतिहासिक एवम् सामाजीक जीवन मानवीय स्वभाव, आफ्ना विचार र अन्तष्करणका सजीव चित्र आदिलाई उनीभित्र रहेको बौद्धिक एवम् तीक्ष्ण स्मरण शक्ति तथा लेखकीय क्यामेराका माध्यमबाट उतारेकी छन् ।

जीवन र समाजमा रहेका विकृति र विसङ्गतिहरूमाथि व्यङ्ग्य गर्दै प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा सुधारको सन्देश पनि कविताहरूमा पाइन्छ । देशको माया, प्रकृतिप्रेम, जन्मभूमिप्रतिको आफ्नो कर्तव्य, धर्म, संस्कार, रीतिरिवाजलाई पनि हामीले भूल्न नहुने कुराको सन्देश पनि रहेको पाइन्छ । शास्त्रीय छन्द, लय, बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कारहरूको व्यवस्थित प्रयोगले कविता लयात्मक र सुमधुर बनेका छन् । समग्रमा साहित्यको समसामयिक धाराकी लेखक प्रभा भट्टराईको यो कविता कृति कविता साहित्यको विकासमा सफल नमूना बनेर देखा परेका छन् ।

५.३ निष्कर्ष

पाँचौं परिच्छेदमा प्रभा भट्टराईको कृतित्वको अध्ययन तथा विश्लेषण शीर्षकमा पृष्ठभूमि लेखी उनका प्रकाशित पुस्तककार कृतिहरू **पोसिला कविता** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **मेरो सानो भाई** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **सन्तु र सुगा** बाल कथासङ्ग्रह (२०६१), **म के बनूँ ?** बाल खण्डकाव्य (२०६३), **गीतापापा** बालकाव्य (२०६४), **साहित्यकार शारदा अधिकारी** जीवनी (२०६७), **सरित् सङ्गम** छन्दोबद्ध कवितासङ्ग्रह (२०६८), **सुनकेसरी मैयाँ** बाल काव्य (२०६९), **करेसाबारीमा कमल** बाल चित्रकथा (२०७०), **रमाइलो यात्रा** बाल चित्रकविता (२०७१), **बुनुको झोला** बाल चित्रकविता (२०७१), **हात्ती र जुत्ता** बाल चित्रकथा (२०७१), **पूजा बाल** चित्रकथा (२०७१) परिचयात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

छैटौं परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

६.१ सारांश

प्रभा भट्टराईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन विषयक यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदको शोधपरिचय शीर्षकमा विषय परिचय, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता, अध्ययनको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा रहेको छ ।

त्यसैगरी दोस्रो परिच्छेदको प्रभा भट्टराईको जीवनी शीर्षकमा पुर्ख्यौली र पारिवारिक पृष्ठभूमि, बाल्यकाल, शिक्षादीक्षा, अक्षराम्भ र प्रारम्भिक शिक्षा, विद्यालय तथा विश्वविद्यालय अध्ययन, विवाह, दाम्पत्य जीवन र सन्तान, बसोबास, पारिवारिक वियोग, जीवन, दर्शन र साहित्यसम्बन्धी दृष्टिकोण, रूचि र स्वभाव, साहित्यिक लेखनको प्रभाव र प्रारम्भ, प्रकाशित कृति र फुटकर रचनाहरूको कालक्रमिक विवरण, विभिन्न संघ संस्थामा आवद्धता, पुरस्कार तथा सम्मानजस्ता शीर्षक र उप-शीर्षकहरूमा उनको जीवनीबारे चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिचछदमा प्रभा भट्टराईको व्यक्तित्वका पाटाहरू शीर्षकमा शारीरिक व्यक्तित्व, साहित्यकार व्यक्तित्व शीर्षकमा साहित्यका विविध विधामा पर्ने कवि व्यक्तित्व, समालोचक व्यक्तित्व, अनुसन्धता व्यक्तित्व, सम्पादक व्यक्तित्व, गीतकार व्यक्तित्व, लेखक व्यक्तित्व, बालसाहित्यकार व्यक्तित्व, अन्य साहित्यिक सक्रियता, शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्व उपशीर्षकहरूमा उनको व्यक्तित्वको परिचयात्मक चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा प्रभा भट्टराईको साहित्यिक यात्रा, चरण विभाजन र प्रवृति शीर्षकमा जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अर्न्तसम्बन्ध,चरण विभाजनको औचित्य र आधार, चरण विभाजन, प्रथम चरण (२०३८-२०५०), दोस्रो चरण (२०५१-हालसम्म) र निष्कर्ष शीर्षक र उप-शीर्षकमा साहित्यिक यात्राको चरण विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

पाँचौं परिच्छेदमा प्रभा भट्टराईको कृतित्वको अध्ययन तथा विश्लेषण शीर्षकमा पृष्ठभूमि लेखी उनका प्रकाशित पुस्तककार कृतिहरू यस चरणका पुस्तककार कृतिहरू **पोसिला कविता** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **मेरो सानो भाई** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **सन्तु र सुगा** बाल कथासङ्ग्रह (२०६१), **म के बनूँ ?** बाल खण्डकाव्य (२०६३), **गीतापापा** बालकाव्य (२०६४), **साहित्यकार शारदा अधिकारी** जीवनी (२०६७), **सरित् सङ्गम** छन्दोबद्ध

कवितासङ्ग्रह (२०६८), **सुनकेसरी मैयाँ** बाल काव्य (२०६९), **करेसाबारीमा कमल** बाल चित्रकथा (२०७०), **रमाइलो यात्रा** बाल चित्रकविता (२०७१), **बुनुको झोला** बाल चित्रकविता (२०७१), **हात्ती र जुत्ता** बाल चित्रकथा (२०७१), **पूजा बाल** चित्रकथा (२०७१) परिचयात्मक विश्लेषण गरिएको छ ।

अन्त्यमा तथा छैंटौं परिच्छेदमा यो समग्र शोधपत्रको सारांश तथा निष्कर्ष दिइएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

प्रभा (आचार्य) भट्टराईको जन्म वि.सं. २०२२ साल कार्तिक १६ गते सोमबारका दिन गण्डकी अञ्चल, तनहुँ जिल्लाको सदरमुकाम बन्दीपुर हालको (दमौली) मा भएको हो । यिनका बुबाको नाम नारायणदत्त शास्त्री र माता मिठ्ठू अधिकारी (आचार्य) हो । प्रभाको विवाह वि.सं. २०४५ सालमा सुरेन्द्रराज भट्टराईसँग भयो । उनका एक छोरा र एक छोरी रहेका छन् । उनका श्रीमानको २०५७ सालमा कोलोनको क्यान्सरका कारण मृत्यू भयो । एम.फिल सम्मको अध्ययन पूरा गरेकी भट्टराई हाल पद्मकन्या क्याम्पसमा उप-प्राध्यापक रहेकी छन् । यसका साथसाथै उनी नेपाली वाङ्मय प्रतिष्ठान, नेपाल बालसाहित्य समाज, भानु प्रतिष्ठान, भानुभक्त जन्मस्थल समिति, कोकगोष्ठी परिवार, वाङ्मय समालोचना, भानुदर्शन, पद्य-प्रवाह, चुँदी रम्घा, पण्डित ज्ञानहरिःस्मृति ग्रन्थ, अनुपम साहित्य प्रतिष्ठान लगायतका विभिन्न संघ संस्थामा सहभागीता जनाउँदै आएकी छन् । यिनी विभिन्न साहित्यिक कार्यक्रमको दौडानमा र भ्रमणको सिलसिलामा नेपालका विभिन्न जिल्ला र भारतका विभिन्न ठाउँहरूको भ्रमण गरेकी छन् । हाल उनको बसोबास भिमसेन मार्ग १०२ ताहाचल वडा नं. १३ काठमाडौंमा रहको छ । प्रभा भट्टराईले वाङ्मय समालोचना, भानुदर्शन, पद्य-प्रवाह, चुँदी रम्घा, पण्डित ज्ञानहरि स्मृति ग्रन्थ पुस्तक तथा पत्रिकाको सम्पादन समेत गर्दै आएकी छन् ।

वि.सं. २०३८ सालमा *भानुप्रति* कविता **पालुवा बोल्छन्** पत्रिकामा प्रकाशित भएपछि औपचारिक साहित्य यात्रा सुरु गरेकी भट्टराईले हालसम्म अर्जुन स्वर्ण पदक (२०४२), ललिता काव्य पुरस्कार र पदक (२०५१), गाउँ सेवा सम्मान (२०५८), लेखनाथ काव्य पुरस्कार (२०६८), प्रशंसा-पत्र (२०६८), प्रशंसा-पत्र (२०६९), सगरमाथा वाङमय प्रतिष्ठान पद्महरि पुरस्कार (२०६९), प्रेमदत्त-गोमा त्रिपाठी स्मृति साहित्य सम्मान पुरस्कार (२०७०) जस्ता थुप्रै पुरस्कार प्राप्त गरिसकेकी छन् ।

भट्टराईका हालसम्म तेर ओटा पुस्तककार कृतिहरू प्रकाशित छन् । जो निम्नानुसार छन् : कृतिहरूमा **पोसिला कविता** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **मेरो सानो भाई** बाल कवितासङ्ग्रह (२०६०), **सन्तु र सुगा** बाल कथासङ्ग्रह (२०६१), **म के बनूँ** ? बाल खण्डकाव्य (२०६३), **गीतापापा** बालकाव्य (२०६४), **साहित्यकार शारदा अधिकारी** जीवनी (२०६७), **सरित् सङ्गम** छन्दोबद्ध कवितासङ्ग्रह (२०६८), **सुनकेसरी मैयाँ** बाल काव्य (२०६९), **करेसाबारीमा कमल** बाल चित्रकथा (२०७०), **रमाइलो यात्रा** -बाल चित्रकविता (२०७१), **बुनुको झोला** बाल चित्रकविता (२०७१) प्रकाशित भइसकेका छन् भने कविता, समालोचना, लेख, गीत, कृति परिचय, बालसाहित्यका बाल कविता, बाल कथा, बाल नाटक आदि विधाका फुटकर रचनाहरू बिभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । त्यसैगरी **चरी बन्न पाए** बाल गीतसङ्ग्रह, **म पनि बाजा बजाउँछु** बाल चित्रकथा, **घडी** बाल चित्रकथा, **जिज्ञासाको जिज्ञासा** बाल चित्रकथा, **नेपाली नाटकका क्षेत्रमा नारायणदत्त शास्त्रीको योगदान** अनुसन्धनात्मक कृति र **कविता प्रभा** कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख अवस्थामा छन् ।त्यसैगरी उनका विभिन्न समयमा विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित भएका दुई सय भन्दा बढी फुटकर रचनाहरू रहेका छन् । भट्टराईको तेत्तीस वर्ष लामो साहित्य यात्रालाई प्रथम चरण (२०३८-२०५०) र दोस्रो चरण (२०५१-हालसम्म) छ । मा विभाजन गरिएको छ ।

वि.सं. २०३८ सालमा कविता विधाबाट साहित्यको प्रकाशन औपचारिक थालनी गरेकी भट्टराईको प्रथम चरणमा फुटकर कविता, समालोचना र लेख मात्र प्रकाशित भएका छन् । उनको सरित् सङ्गम (२०६८) छन्दोबद्ध कविता कृति दोस्रो चरणमा प्रकाशित भए पनि यसमा रहेका एकहत्तर ओटै कवित प्रथम चरणमा लेखिएका हुन् । यस समयका उनका समालोचना प्रभावपरक रहेका छन् भने कविताहरू समसामयिक परिवेशलाई समेटेर लेखिएका छन् । प्रथम चरणका कवितालाई हेर्दा उनको आभ्यासिक चरण भएता पनि काव्यिक शिल्प निर्माण भइसकेकाले कविताहरूमा परिपक्कता भेटिन्छ । यस चरणमा उनी समसामयिक परिवेशबाट प्रभावित छिन् ।

दोस्रो चरण (२०५०- हालसम्म) - प्रभा भट्टराईको साहित्य लेखनको दोस्रो चरण विधागत विविधताका आधारमा छुट्याइएको छ । प्रथम चरणमा केही समालोचना र कवितालेखनमा मात्र सीमित रहेकी भट्टराईले यो चरणमा पहिलो चरणलाई प्राथमिकता दिँदै गीत, निबन्ध, भूमिकालेखन, बालसाहित्यका बालकविता, बालकथा, बालनाटकजस्ता विधामा कलम चलाएकी छन् । उनका पुस्तककार तेर ओटै कृतिहरू यही चरणमा प्रकाशित भएका

छन् । उनको यस चरणका समालोचनाम प्रभावपरक लेखनका साथै सामान्य जीवनीपरक समालोचना लेखन, विभिन्न ठाउँको जानकारीमूलक निबन्ध लेखन, मनोरञ्जनात्मक र ज्ञानबर्द्धक बालसाहित्य सृजना समसामयिक विषयवस्तुलाई समेटेर कविता लेख्ने शैली यस धाराका प्रवृतिका रूपमा आएका छन् ।

साहित्यकार प्रभा भट्टराई समाजका बारेमा लेख्छिन्, समाजमा हुने गरेका विभिन्न विकृति विसङ्गतिका बारेमा लेख्छिन् र त्यसमा सकारात्मक सुधारको चाहानाको अपेक्षा राख्छिन् । प्रकृति र समाजलाई लेखनको आधार मान्ने भट्टराई साहित्य विशिष्ट पाठकदेखि सामान्य पाठक वर्गले पनि बुझ्ने रचनाहरू लेख्न रुचाउँछिन् । लेखनलाई आफ्नो जीवनको अभिन्न अङ्ग मान्ने भट्टराई लेखनलाई निरन्तरता दिइरहन मन पराउँछिन् । यसरी नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने भट्टराईको नवप्रतिभाको स्थानमा छुट्टै वैशिष्ट्य कायम भएको देखिन्छ, जसको आगामी दिनहरूमा मूल्याङ्न हुने नै छ ।

परिशिष्ट

प्रभा भट्टराईसँग लिइएको लिखित अन्तरवार्ता

१. जन्म, मिति,महिना, गते, बार भनिदिनुस् न ।

वि.स. २०२२ साल कार्तिक १६ गते सोमबार तनहुँ जिल्लाको सदरमुकाम दमौली (अहिलेको बन्दिपुर) मा भएको हो ।

२. माता पिताको नाम थर तथा उहाँहरूको पेशा के थियो?

आमाको नाम मिठ्ठू आचार्य तथा बुबाको नाम नारायणदत्त शास्त्री हो । आमा गृहिणी र बुबा जिल्ला शिक्षा अधिकारी हुनुहुन्थ्यो ।

३. तपाई मातापिताको कतियौं सन्तान हुनुहुन्छ ?

पहिलो सन्तान अर्थात जेठी छोरी हो म ।

४. तपाईका दाजुभाइ तथा दिदी बहिनीहरू कति हुनुहुन्छ क्रमशः बताइदिनुहोस न ।

मेरो दाजुभाइ छैनन् । म जन्मिनुभन्दा अगाडि दुई जना दाजुहरूगर्भमै मृत्यु भयो रे । मेरा बहिनीहरू दुई जना छन् प्रतिभा र प्रगतिभा ।

५. तपाईको न्वारानको नाम, बोलाउँने नाम वा उपनाम पनि छ भने बताईदिनुहोस् न ।

मेरो न्वारानको नाम खूरप्रभा आचार्य हो । मेरो जन्मको बारेमा बुबाले एउटा कविताको श्लोक नै तयार पार्नुभएको छ । जो यस्तो छः

संवत् बाइस कार्त्तिकेय महिना सोमाष्टमी सोह्रमा
कुम्भै लग्न नक्षत्र ता श्रवण हो दोस्रो पऱ्यो पाउमा
घण्टा डेढ भनिन्छ दिनको जम्मा घडी बीसमा
छोरी खूरप्रभा प्रकाशित भइन हाम्रो महाSSSमा ।

६. तपाईको मातापिताको आर्थिक अवस्था र परिवेश के कस्तो थियो ?

बुबा जि.शि.अ. भएकोले र मेरो परिवार मध्यम वर्गीय थियो ।

७. तपाईको बाल्यकाल कसरी बित्यो?

मेरो बाल्यकाल बुबाको जागिर सँगसँगै बिभिन्न जिल्लाहरूको भ्रमण र बसाइमा बित्यो । कहिलेकाही आमालाई घर (चुँदी रम्घा) मा छाडेर बुबासँग अन्य जिल्लामा डेरामा बस्नुपर्थ्यो त्यतिबेला दुःख लाग्थ्यो । सामान्य नै बित्यो मेरो बाल्यकाल ।

८. तपाईले पढेका विद्यालय र विश्वविद्यालयहरू कुन-कुन हुन् ?

मैले शिशु कक्षा पर्वतमा बस्दा बालमन्दिर स्कुलमा पढें । त्यसपछि भैरहवामा आएर तीन कक्षामा भर्ना भएर पढें । तीन कक्षाको परीक्षा दिन नपाउँदै बुबाको सरुवा बाग्लुङ भयो । अनि त्यहाँ गएर विद्यामन्दिर मा.वि.मा तीन कक्षामै भर्ना भएर कक्षा चार सम्म पढें । त्यसपछि चुँदी रम्घामा आएर भानु संस्कृत नि.मा.वि.मा पाँचमा भर्ना भएर सात कक्षा सम्म पढें । त्यसपछि चन्द्रवती मा.वि. टुहुरे पसलम तनहुँमा आठ, नौ र दश कक्षा पढें । आइ.ए. पद्मकन्या क्याम्पस बाघबजार काठमाडौँबाट गरे । बि.ए.बिरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुर चितवनबाट गरे । एम.ए. र एम.फिल. त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुरबाट गरे ।

९. तपाईको मातृ तथा पितृ वंशमा कोही साहित्यिक व्यक्तित्व थिए कि ?

हुनुहुन्थ्यो ।म आदिकवि भानुभक्त आचार्यको वंशजमा जन्मिएकी हुँ । मेरो बुबा नारायणदत्त शास्त्री पनि साहित्यकार हुनुहन्थ्यो । त्यस्तै मामा रामहरि शर्मा पनि साहित्यकार हनुहुन्छ ।

१०. साहित्य लेखनको प्रेरणा कसरी कसबाट प्राप्त गर्नुभयो ?

सर्वप्रथम घर परिवारबाट नै प्राप्त गरे । आमाले औपचारिक शिक्षा प्राप्त नगरे पनि रामायणका सबै श्लोक गुनगुनाउँनुहुन्थ्यो । बुबा घरबाट टाढा बस्दा छन्दका श्लोकका माध्यमबाट हामीलाई पत्र पठाउनुहुन्थ्यो र म पनि छन्दमै पठाउथें । त्यसैगरी काठमाडौं आएपछि मामा रामहरि शर्मा, राष्ट्रकवि माधवप्रसाद घिमिरे, साथी हरिकला बाट प्राप्त गरे ।

११. लेखनको आरम्भ, पहिलो प्रकाशित रचना, पुस्ताकाकार कृति र फुटकर रचनाहरूको कालक्रमिक विवरण साथै प्रकाशोन्मुख कृति भए भनिदिनुहोस् न ।

मेरो साहित्य लेखनको आरम्भ वि.सं. २०३३ सालमा **नेपाल आमा** शीर्षकको कविता **पालुवा बोल्छन्** पत्रिकामा प्रकाशित भएपछि सुरू भएको हो तर यो पत्रिका अहिले उपलब्ध छैन । पुस्तककार प्रथम प्रकाशित कृति पोसिला कविता बाल कवितासङ्ग्रह २०६० हो ।

१३. साहित्यका कुन कुन विधामा कलम चलाउनुहुन्छ ?

कविता, निबन्ध, समालोचना, गीत, लेख आदिमा लेखेकी छु ।

१४. यहाँको विचारमा जीवन र साहित्य के हो र यो कस्तो हुनुपर्छ ?

जीवन खोलाजस्तै हो बगिरहन्छ, कुनै ढुङ्गामा ठोकियो भन्दैमा खोला रोकिदैन । जसरी खोला बगेको ठाउँमा डोब छोड्दै जान्छ जीवन पनि त्यही हो, जुन ठाउँमा पुगिन्छ त्यो ठाउँमा केही न केही न केही छाप छोड्न सकियोस यो नै जीवन हो । साहित्य जीवनको अनुभव हो । त्यसलाई सिँगारपटार गरेपछि साहित्य बन्छ । जब जीवन चल्न छाड्छ त्यो दिन जीवनको पनि अन्त्य हुन्छ ।साहित्य पनि जुन दिन लेख्न छोडिन्छ त्यो दिन सकिन्छ । साहित्य सर्वसाधारणले पनि सजिलै बुझ्न सक्ने हुनुपर्छ ।

१५. तपाईको विबाह कहिले, कहाँ र कोसँग भयो ?

मेरो विबाह वि.सं. २०५२ साल असार २३ गते ताहाचल काठमाडौँमा सुरेन्द्रराज भट्टराईसँग भयो ।

१६. तपाईको श्रीमान के गर्नुहुन्थ्यो, आफ्ना मातापिता र यसले तपाईको जीवनमा के प्रभाव पार्‍यो ?

उहाँ विबाह गर्दा सञ्चार मन्त्रालयमा डार्क रूम अधिकृत हुनुहुन्थ्यो । उहाँ कलाकार पनि हो । पछि नेपाल ललितकला क्याम्पस मा अध्यापन गराउनुहुन्थ्यो । हामी दुवैको साहित्यप्रति झुकाव भएको कारण र मेरा हरेक कुरामा सहयोग र समर्थन गर्ने व्यक्ति मैले जीवनसाथी पाएकोले नै आज यहासम्म आउन सकेँ ।

१७. तपाईका छोराछोरी कति छन् र अहिले के गर्दैछन् ?

मेरा एक छोरा सत्यन्द्रराज भट्टराई रा एक छोरी सम्पदा भट्टराई छन् । छोराले त्रि.वि. बाट भर्खरै आर्किटेकचर इन्जिनियरको पढाई पूरा गरेका छन् साथै इलाहावादको प्रयाग संगीत समितिबाट संगीत प्रभाकर गरिरहेका छन् । छोरी सम्पदा पिपल्स डेण्टल कलेज नयाँ बजार काठमाडौँमा दन्त चिकित्सकको दोस्रो वर्षमा अध्ययन गरि रहेकी छन् । दुवै जना साहित्यमा लगाव राख्छन् उनीहरूले थुप्रै बाल साहित्यहरू रचना गरेका छन् । विभिन्न प्रतियोगितामा सहभागी भएर पुरस्कृत समेत भएका छन् ।

१८. साहित्य लेखनका बाहेकअरू केही गर्नु हुन्छ कि ?

पद्मकन्या क्याम्पसमा उप-प्राध्यापक छु ।

१९. तपाईको जीवनमा भोग्नु परेका दुःख, पीडा, अबिष्मरणीय क्षण, शोकहरू छन् भने बताइदिनुहोस् न ?

जीवनमा दुःख, पीडा र विविध खाले उत्तरचडावहरू भोगेको छु । त्यसमा पनि पारिवारिक शोक धेरै भोग्नुपऱ्यो । वि.सं. २०५२ सालमा विबाह भयो । २०५७ सालमा ससुरा कपिलप्रसाद भट्टराईको मृत्यु भयो । त्यसको एक वर्ष वित्न नपाउँदै २०५८ सालमा सासुको मृत्यु भयो । यसरी परिवारमा एक पछि अर्को बज्रपात पर्दै गयो । सासु ससुराको मृत्युको शोकको घाउ निको हुन नपाउँदै श्रीमान् सुरेन्द्रराज भट्टराईको वि.सं. २०६४ सालमा देहवसान भयो । यसरी मेरो जीवनमा एक पछि अर्को शोकहरू भोगिरहेको छु । मलाई पारिवारिक जिम्मेवारी र छोराछोरीको भविष्यको चिन्ताले यी सबै पीडाहरूमा शोक गरेर बस्ने फुर्सद भएन । अहिले फेरी बुबा नारायणदत्त शास्त्रीको यहि २०७१ साल पुस २१ गते निधन भएको छ । म पितृ शोकमा छु ।

२३. अन्य केही भन्नै पर्ने कुराहरू छन् कि ?

मेरो बारेमा शोधपत्र तयार गर्न लाग्नुभएको छ । यो मेरो लागि खुसीको कुरा हो । आवाश्यक परेको कुराहरू सोध्नुहोस् राम्रो र उत्कृष्ट शोधपत्र तयार गर्नका लागि मेरो शुभकामना ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

अधिकारी, उषा, २०५७, **अस्मिता** ,"सोभ्का नारीका बाङ्गा कविता", अस्मिता प्रकाशन गृह सञ्चार तथा स्रोत संस्था, वर्ष १३, अङ्ग ६२, पृ. ९-१० ।

अधिकारी, ज्ञानु, २०६७ जेठ, **नेपाली नारी समालोचना : परम्परा, प्रवृति र विश्लेषण(सिद्धान्त र प्रयोग),** पैरवी प्रकाशन : काठमाडौं, पृ. १७७-१७९ ।

अधिकारी, बासुदेव, २०६७ असार, "यसपटक"**, शब्द संयोजन**, वर्ष ७, अङ्क ३, पृ. ७-८ ।

उप्रेती, लक्ष्मी, २०७०, **"**नेपाली भाषाका नारी साहित्यकारहरू**"**, **वनिता**, वर्ष १५, पूर्णाङ्क

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, २०६६, **समकालीन नेपाली कविताका प्रवृति,** काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

घिमिरे, कार्तिकेय, २०६१ भाद्र २९, **युगसंवाद** साप्ताहिक, "बाल कविता लेखनका चर्चित हस्ती प्रभा भट्टराई" ५४, पृ. ३३ ।

तिवारी, दीपक, २०१४(मई सन् पृ. ३५७),**नेपाली साहित्यमा नारी लेखन,** नेपाली साहित्य प्रचार समीति : सिलगढी ।

त्रिपाठी, सुधा, २०६२, **महिला समालोचक र नेपाली समालोचना**, ललितपुर : साभ्का प्रकाशन ।

दीपज्योति आवाज, २०६३,"क्षणिक घटनाभन्दा शाश्वत विषयमा लेखिएका सिर्जना चिरस्थायी हुन्छन्", दीपज्योति आवासीय मा.वि.:काठमाडौ, वर्ष ५, अङ्क २, वैशाख, , पृ.१२-१३ ।

न्यौपाने, कोषराज, २०६३, **अनुकरणीय**, काठमाडौं : कोकगोष्ठी ।

भट्टराई, प्रभा,२०६०, **पोसिला कविता**, काठमाडौँ : साभ्का प्रकाशन ।

................,२०६०, **मेरो सानो भाइ,** पाठ्क्रम विकास केन्द्र सानोठिमीः भक्तपुर ।

................, २०६१, **सन्तु र सुगा**, रत्न पुस्तक भण्डार : काठमाडौ ।

................,२०६३, **म के बनूँ**, पाठ्क्रम विकास केन्द्र सानोठिमी : भक्तपुर ।

................,२०६४, **गीता पापा**, रत्न पुस्तक भण्डार ।

................, २०६४, **गीता पापा**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

..............., २०६७, **शारदा अधिकारी**, नेपाल बालसाहित्य समाज : काठमाडौं ।

................, २०६८, **सरित् सङ्गम**, काठमाडौँ:नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

भट्टराई, शरदकुमार, २०६८, **कविशतक**, पृ.२१ ।

................, २०६९, **सुनकेसरी मैया**, काडमाण्डौं:रत्न पुस्तक भण्डार ।

..............., २०७०, **करेसाबारीमा कमल**, रूम टू रीड ।

..............., २०७१, **पूजा**, रूम टू रीड ।

..............., २०७१, **रमाइलो यात्रा**, रूम टू रीड ।

...............,२०७१ , **बुनुको झोला**, रूम टू रीड ।

...............,२०७१, **हात्तीको जुत्ता**, रूम टू रीड

मिश्र, डिल्लीराम, २०५७, **नेपाल अधिराज्यमा तनहुँ** , शर्मिला मिश्र, ।

लुइटेल, लीला, २०७०, **नेपाली कवितामा महिला लेखन**, नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ. ७३ ।

......................,२०६९, **नेपाली महिला साहित्यकार,** गुञ्जन, पृ. ७०-७१ ।

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, २०६८, **शोधविधि**, ललितपुर : साझा प्रकाशन ।